

АЗƏРИ ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəггалəлəр мəчмуси)

Дəрдүнчү бурахылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ
журналына əлави

Бакы — 1968

1954-чү илдэн нэшр едилир

АЗƏРИ ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəчмуəси)
Дөрдүнчү (60-чы) бурахылыш

4492

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бақы — 1968

M. T. ... adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

М У Н Д Э Р И Ч А Т

М. П. ВАГИФИН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 250 ИЛЛИГИ	
Ағадаш Бабајев — Орта мөктөбдө М. П. Вагифин һәјат вә јарадычылығынын тәдриси һаггында	3
I. ИБТИДАИ МӨКТӨБДӨ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ	
Ф. Әбдүррәһимов — Нүсхәтт тәлими һаггында	18
II ОРТА МӨКТӨБДӨ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ	
Бәшир Әһмәдов — Азәри дили тәлиминин методларына даир	26
Ғабил Таһиров — Дәрсликдәки бәзи грамматик тәриф вә ғајдалара даир	40
И. Зәрбәлијев — Чүмләнни һәмчинс вә мүштәрәк үзләри һаггында	51
III. ОРТА МӨКТӨБДӨ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ	
Рәфиғә Мустафајева — Әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрин социалист һуманизми тәрбијәси	62
Ғ. Аллаһвердијев — Әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрин һитг мәдәнијјәтинин нечә инкишаф етдирмәли	71
Ч. Әһмәдов — Бәдни тәһлил заманы шакирдләрдә мушаһидәчилик бачарығынын формалашмасы	77
Муса һачыјев — Орта мөктөбдө Сејид Әзим Ширвани әсәрләринин дил чәһәтдән өјрәнилмәси	86
Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб	97
Бу китаблары өхумағы мәсләһәт билирик	102
«Азәри дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәсиндә 1968-чи илдә дәрч олунмуш мәғаләләрин сијаһысы	110

М. П. ВАГИФИН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 250 ИЛЛИГИ

ОРТА МӨКТӨБДӨ М. П. ВАГИФИН ҺӘЈАТ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

АҒАДАДАШ БАБАЈЕВ

ХАЛҒЫМЫЗЫН ән чох севдији вә ше'рләри дилләрдә әз-бәр олан шаирләриндән бири дә Молла Пәнаһ Вагифдир. Онун бәдни јарадычылығы азәри классик әдәбијатынын бел сүтунуну тәшкил едән ән мүһүм һәлгәләрдән биридир.

М. П. Вагиф әдәбијатымыза јенилик кәтирән, јол ачан вә әдәби мөктөб јарадан сәнәткар кими ичтимаи вә әдәби фикир тарихимиздә чох мүһүм јер тутур. Әдәбијат тарихимиздә реализм әдәби чәрәјанынын јаранмасы мәһз М. П. Вагифин ады илә бағлыдыр. Бу көркәмли сәнәткар өз зәнкин јарадычылығы илә азәри классик әдәбијатынын ғәдим вә орта әсрләр дөврүнә санки јекун вурмуш, онун сонунчу пилләсини тамамламыш, јени дөвр әдәбијатымызын астанасына гәдәм гојмуш вә илк тәмәл дашларыны сәлигә илә дүзмәјә башламышдыр. О, һәмчинин өз дөврүнүн көркәмли ичтимаи вә дөвләт хадими олмушдур.

Мәһз јухарыда көстәрдијимиз кејфијәтләрә көрә М. П. Вагиф мүасирләринә вә өзүндән сонра кәлән бир сыра шаирләрә, һабелә халг ашығларына күчлү тә'сир көстәрмиш, әдәбијатшунасларына вә алимләрин диггәтини чәлб етмиш, әсәрләри топланмаға вә нәшр олунмаға башламыш, һаггында мүсбәт фикирләр сөјләнмиш вә нәһәјәт, һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәси вә дәриндән тәдгиг едилмәси зәруријјәтә чеврилмишдир. Чохдан бәридир ки, онун ады дүнја әдәбијаты классикләри илә бир сырада чәкилир вә буна көрә дә анадан олмасынын 250 иллији габагчыл бәшәријјәт тәрәфиндән кениш гәјд едилир.

Орта мөктәбләримиздә дә М. П. Вагифин һәјат вә јарадычылығы кениш вә һәртәрәfli тәдрис олунур. Онун «Байрам олду», «Дурналар», «Күр ғырағы», гошмалары, «Көрмә-

дим» мұхəммəси, «Еј Видади, кəрдиши-дөврани» гəзəли вə башга əсəрлəri мұхтəлиф иллəрдə, мұхтəлиф синифлəрдə өјрəнилмиш вə өјрəнилмəкдəдир. Чүнки бу ше'рлэр бөјүк шаирин һəм идеја мəзмуну вə бəдии сənəткарлыг нөгтеји-нəзəриндэн эн гүввəтли əсəрлəридир, һəм дə онун јарадычылыгынын мұхтəлиф дөврлəрини характеризə етмəк үчүн эн мүнəсиб оланларыдыр.

Орта мəктəбдə М. П. Вагифин һəјат вə јарадычылыгынын јүксəк елми вə педагожи-методик чəһəтдэн тəдрис едилмəси шакирдлəримизи һəм азəri классик əдəбијјатынын чох мұһүм бир дөврү илə таныш етмəјə имкан верир, һəм дə онлардə доғма əдəбијјатымыза хусуси мараг ојадыр, халгымызын гəһрəманлыг кечмишини өјрəнмəклə вəтəнпəрвэрлик һиссини тəрбијјəсинə вə инкишафына јүксəк хидмəт кəстəрир.

Һər шејдэн əввəl, бөјүк сənəткарын шəхсијјəти шакирдлəримиздə чидди мараг ојадыр. Буна кərə дə тəдрис просесиндə шаирин тəрчүмєји-һалынын өјрəнилмəсинə хусуси гəјгы илə јанашмаг лазымдыр.

М. П. Вагифин бөјүк шаир, кəркəмли ичтимай вə дөвлəт хадими олмасыны шакирдлərə һəртərəфли мəнимсəтмəк үчүн мұəллим Азəрбајчанын XVIII əср ханлыглар дөврүнүн ичтимай-сијаси вəзијјəтини вə əдəби мұһитини дəриндэн билмəлидир.

Иран һəкмдары Надир шаһын өлдүрүлмəсиндэн сонра Азəрбајчанда бир сыра ханлыглар јаранды. Бу ханлыглардан бири дə əсасы Пəнаһ хан тərəфиндэн гојулан Гарабаг ханлыгы иди. О, дағлар гојнунда јерлəшən Шушакəндин јахынлыгында алынмаз бир гала тикдириб, ханлыгы мөһкəмлəндирди. Һəмин гала əввəlлэр Пəнаһабад, сонралар исə Шуша адландырылды. Пəнаһ ханын өлүмүндэн сонра оғлу Ибраһим ханын һакимијјəти дөврүндə (1759—1806) Гарабаг ханлыгы даһа дə гүввəтлəнди.

Азəрбајчанын шимал-шəргиндə исə Фəтəли ханын башчылыгы илə Губа ханлыгы хејли мөһкəмлəнмишди. Фəтəли хан өз һакимијјəти дөврүндə (1758—1789) Азəрбајчанын хырда ханлыгларыны бирлəшдирмəк, ону Иран вə Түркијə ордуларынын тапдағындан гуртармаг үчүн Русија дөвлəти илə јахын əлагə сахлајыр, лазым кəлдикдə кəмəк үчүн она мұрачиəт едирди.

Програм үзрə XVII—XVIII əсрлэр əдəбијјаты илə əлагəдар дөврүн ичтимай-сијаси вə игтисади вəзијјəти һаггында кечмиш дəрслəрдə верилмиш ичмал характери дашыјан мə-

лумат вə М. П. Вагифин тəрчүмєји-һалына даир кириш сөһбəти заманы мұəллимин əлавə изаһаты шакирдлəri ханлыглар дөврүнүн башлыча хусусијјəтлəri илə таныш етмəлидир. Бундан сонра шаирин һансы мұһитдə доғулмасы, тəлим вə тəрбијјəsi, Гарабага кəчмəсинин ичтимай сəбəблəri в. с. ајдынлашдырылмалыдыр. Шүбһəсиз, мұəллим һəмин мəсəлəlэр үзəриндə кениш дајанмамалыдыр. Шакирдлəрин əсас диггəти Вагифин Гарабага кəчмəсиндэн сонра һəјатында баш вєрən һадисələrə чəлб едилмəлидир.

Күрчүстанла сəрһəd олан јерлəрдə, о чүмлəдэн Газах маһалында баш вєрмиш гарышыглыглар нəтичəсиндə 1759-чу илдə М. П. Вагиф дə бир чох аилəlэр кими кəчүб Гарабага кəлмишди. О, бир мұддəт Чаваншир маһалынын Тəртəрбасар кəндиндə мəктəбдарлыгга мəшғул олдурдан сонра Шуша шəһəринə кəчүр вə Саатлы мəһəллəсиндə мəктəб ачыр. Бу иллəрдə шаирин күзəраны хош кечмир. О, јохсуллуг ичəриндə јашајарат һəм мұəллимлик едир, һəм дə јазыб јарадырды. Мəшһүр «Бајрам олду» гошмасы да һəмин дөврүн мəһсулудур. Əкəр шаир бу гошмасында јохсуллуғундан шикəјəтлəнирсə, һəмин дөврдə јаздыгы бир гəзəлиндə кəркəмли шəхслərə гијмəт верилмəдијини белə гејд едир:

Мəкан тутдисə Вагиф, јох əчəб, бу Шишə дағында,
Мəғами лə'ли-күлрəнкин мијани-сəнки-харадыр.¹

Лакин шаир һəјатындан бəдқуман олмур, кəлчəјə үмид бəслəјир. Һəгигəтэн тезликлə шаирин шəһрəти һər јерə јайылыр вə Ибраһим хан тərəфиндэн сараја дəвəт олунуб, ешик ағасы вəзифəсинə (сарајын тəсəррүфат ишлəринə бахан) тə'јин едилир. О, тезликлə сарајда бөјүк нүфуз газаныр. Ибраһим хан онун ағыллы, бачарыглы, тəдбирли вə узагкөрən бир шəхс олдуғуну јəгин етдикдэн сонра баш вəзир вəзифəсинə лəјиг көрүр. Вагиф тəхминən 52—53 јашларында (1769—1770) сараја кəлир вə өмрүнүн сонуна кими (27—28 ил) орада јашајыр.

Мүшəһидələримиз кəстəрир ки, орта мəктəб шакирдлəri Вагифин шəхсијјəти вə Гарабаг ханлыгынын ичтимай-сијаси һадисələриндəки фəал иштиракы илə чох марагланырлар. Габагчыл мұəллимлəримиз бу чəһəти нəзэрə алараг шакирдлərə мүмкүн гəдэр кениш вə мұфəссəl мəлумат вєрмəјə чалышырлар.

¹ М. П. Вагиф, Əсəрлəri, Баки, 1945, сəһ. 151.

Лухарыда гејд етдијимиз кими, Гарабағ ханлығы да Губа ханлығынын тутдуғу јол илә кедәрәк Русија дәвләти илә мүнәсибәтләрини хејли јахшылашдырды вә өз мүстәғиллијини сахламағ шәрти илә онун һимајәсинә кечмәји лазым билди.

XVIII әсрин икинчи јарысында Иранда һакимијјәт уғрунда кедән узун вә ганлы мүбаризәдән сонра Мәһәммәд Гәсән хан Гачарын оғлу Аға Мәһәммәд хан Гачар шаһлығ таһна саһиб олду. О, Чәнуби Азәрбајҗан ханлығларыны да өзүнә табе едиб, 1795-чи илин јайында Шимали Азәрбајҗана һүчум етди. Гачар биринчи нөвбәдә Гарабағы әлә кечирмәјә чалышды.

Јаранмыш тәһлүкәни арадан галдырмағ үчүн Ибраһим хан Күрчүстан һакими II Иракли, Ирәван вә Талыш ханлығлары илә достлуғ әлагәләри јаратды. Гоншу Загафғазия халғлары илә достлуғ мүнәсибәтләринин јарадылмасында Вағиф бөјүк дәвләт һадими кими әлиндән кәләни әсиркәмирди. Бу мәгсәдлә о, Тифлисә вә Ирәвана кедир, гоншу гардаш халғларын јаделли ишғалчылара гаршы биркә мүбаризәсинин мөһкәмләнмәсинә дүзкүн истигамәт верирди.

М. П. Вағифин бачарығлы дәвләт һадими кими ән бөјүк хидмәтләриндән бири дә Гарабағ ханлығынын Русија һимајәсинә кечмәсинә чалышмасындан ибарәт иди. О, ичтиман вә сијаси һадисәләрдән дүзкүн нәтичә чыхаран ағыллы вә узагкөрән вәзир вә халғыны гәлбән севән бир вәтәндаш кими Иран шаһларынын вә Түркијә султанларынын арды-арасы кәсилмәјән таланчы вә дағдычы һүчумларындан Азәрбајҗанын гуртулушуну вә ничатыны Русија һимајәсинә кечмәкдә көрүрдү. О заман Иран вә Түркијә дәвләтләринә нисбәтән Русија инкишаф етмиш гүдрәтли бир дәвләт иди. Онун һимајәсинә кечмәк сајсыз-һесабсыз таланлар вә гыргынлар сон гојмағ демәк иди. Бу чәһәти нәзәрә аларағ бөјүк демократ М. Ф. Ахундов Г. Зәрдабијә көндәрдији мәктубунда јазырды: «...биз Русија дәвләтинин һимајәси сајәсиндә, кечмишдә сонсуз ишғалчы ордуларын сајсыз басғын вә таланларындан хилас олдуғ вә нәһајәт, раһатлығ әлдә етдик»¹.

М. П. Вағифин тәшәббүсү вә сә'ји нәтичәсиндә «...Ибраһим Хәлил хан Зубовун (Шимали Азәрбајҗана даһил олмуш

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877, № 2. Ситат «Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи» китабынын 2-чи чилдидән көтүрүлмүшдүр. Азәрб. ССР ЕА-нын Нәшријяты, Бақы, 1960, сәһ. 8.

рус гошунларынын баш команданы — А. Б.) јанына өз нүмајәндәләрини көндәрди. Вағиф, ханын оғлу Әбүлфәт вә Гарабағ бәјләринин оғулары онларын ичәрисиндә иди. Елчиләр һәдијјәләрлә Зубовун јанына кәләрәк Гарабағын Русија дәвләтинә итаәт етмәсини билдирдиләр... Гарабағ ханлығынын Русија илә јахынлашмасында Вағифин хидмәтләрини нәзәрә аларағ, кенерал Зубов икинчи Јекатеринанын адындан она гијмәтли бир әса тәғдим етди»¹.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Гарабаға һүчуму вә Шуша шәһәрини 33 күн мүнәсирәдә сахламасы һеч бир нәтичә вермәди. Дөјүшчүләр вә шәһәр әһалиси дүшмәнә чидди мүғавимәт көстәрди, ону ағыр тәләфата уғратды. Шущанын мудафиәсиндә Вағиф дә көркәмли рол ојнады. Гәттә о, јашынын чох олмасына бахмајарағ, әлдә силаһ әскәрләри дөјүшә руһландырырды.

Шуша шәһәринин мудафиәси заманы М. П. Вағифлә әләгәдар ашағыдакы епизоддан мүәллим истифадә етмәклә өз мүнәзирәсинин даһа чанлы олмасына вә шакирдләрин марағынын артмасына көмәк едә биләр: «Бир күн Аға Мәһәммәд шаһ ханы (Ибраһим ханы — А. Б.) горхутмағ вә ховфә салмағ үчүн бу фәрди (бејти — А. Б.) мүнәсибәти-мәғам билиб дивани-гәсаиди Сејид Мәһәммәд Ширази (Үрфи—А. Б.) тәхәллүсдән Ибраһим хана јазыб көндәрди:

Зи мәнчәниге-фәләк сәнкә-фитнә мибарәд,
То әбләһанә кирифти мијане-шишә гәрар.
(Фәләјин манчанағындан фитнә дашлары јағыр,
Сән әбләһчәсинә шишә ичәрисиндә дајанмысан).

Бу кағыз хана јетишән кими верди өз нәдими-һәзрәти, мүшири-мәмләкәти ахунд Пәнаһ Вағиф тәхәллүсә. Ахунд мүталиә едиб, филфөвр һаман мәктубун далына бу фәрди өзү инша едиб она верди, о да кери јолланды.

Һаман фәрд будур:

Кәр никәһдаре-мән анәст ке, мән миданәм,
Шишәра дәр бәғәле-сәнкә никәһ мидарәд.
(Мәни горујан мәним таныдығымдырса,
Шишәни даш әтәјиндә саламат сахлајыр).²

¹ Азәрбајҗан тарихи, 1-чи чилд, Азәрб. ССР ЕА-нын Нәшријјаты, Бақы, 1958, сәһ. 401.

² М. П. Вағифин Гача јазыб көндәрдији бејт өзүнүнкү дејил, фарс шаири Дәркиннидир. (Лүтфәли бәј Азәр, Атәшкәдә, Бомбеј, 1277—һичри, сәһ. 235). Бах: А. Дадашзадә, Вағиф, Азәрб. ССР ЕА-нын Нәшријјаты, Бақы, 1966, сәһ. 68.

Елэ ки, Аға Мәһәммәд бу кәламы охуду, атәши-гәзәби чушә кәлди...».¹

Гачар Шушаны ала билмәйиб, Тифлис үзәринә һүчүм етди. Ибраһим хан бу һүчүм һаггында Курчүстан һакими икинчи Ираклијә сабагчадан хәбәр вә көмәк көндәрди. Лакин Ираклинин оғланлары вә башга күрчү кнјазлары арасында бирлик олмадығындан Гачар 1795-чи ил октјабрын 12-дә Тифлиси алды вә шәһәри харабазара дөндәрди.²

1797-чи илин јазында Гарабагда бәрк гураглыг олду. Өлкәдә ачлыг вә хәстәлик баш верди. Бу заман исә рус гошунлары да Азәрбајчандан чәкилиб кетмишди.³ Вәзијјәти белә көрән Гачар фүрсәти әлдән вермәјәрәк Гарабаға јенидән һүчүм етди. Ибраһим хан мугавимәт кәстәрмәјин мәһнасыз олдуғуну баша дүшәрәк аиләси вә јахын адамлары илә бирликдә Шушаны тәрк едиб Балакәнә кетди. Чүнки Ибраһим хан гајны Авар һакими Үммә хандан көмәк алмаг истәјирди.

Беләликлә, башсыз галан Шуша паласы Гачара тәслим олду. Аға Мәһәммәд шаһ Ибраһим ханын јахын адамларыны, о чүмләдән М. П. Вагифи һәбс етдирди. Шושанын алынмасындан бир һәфтә кечмиш, јәни 1797-чи ил ијун ајынын 11-дә кечә Гачар өз јахын адамларындан Сәфәрәли бәј вә Аббас бәј тәрәфиндән өлдүрүлдү. Иран ордусунун баш сәркардәси Садыг хан Шәгаги кечә икән сарајдакы гижмәтли шәјләри талан етди вә өзүнә садиг олан орду һиссәләри илә Ирана чәкилиб кетди.

Бу һадисәдән сонра, башга дуस्ताглар кими, шаир Вагиф дә һәбсдән азад олду. О, бу мүнәсибәтлә ән јахын досту М. В. Видадијә:

Еј Видади, кәрдиши-дөврани-кәчрәфтара бах,
Рузикара гыл тамаша, карә бах, кирдарә бах!

бәјти илә башланан мәшһүр гәзәлини јазды.

Гачарын өлдүрүлмәсиндән сонра јаранмыш гарышыглыгдан истифадә едән Мәммәд бәј Чаваншир⁴ һакимијјәти өз

¹ М. М. Хәзани. Тарихи-Гарабаг, әлјазмасы, сәһ. 61—65; Мирзә Адыкәзәл бәј. Гарабагнама, Бақы, 1950, сәһ. 81. Ситат: А. Дадашзадәнин кәстәрилән китабындан күтүрүлмүшдүр.

² Мирзә Адыкәзәл бәј, кәстәрилән китабы, сәһ. 82—84.
³ 1796-чы илдә 2-чи Јекатеринанын өлүмүндән сонра тахта чыхан 1-чи Павел рус ордусуну Азәрбајчандан кери чағырмышды.

⁴ О, Ибраһим ханын бәјүк гардашы Мәһрәли бәјини оғлудур. Мәммәд бәј Ч. Мәммәдгулазадәнин арвады Нәмийә ханымын атасы, «Гарабаг ханлығынын тарихи» адлы әсәрин мүүллифи Әһмәд бәј Чаванширини басыдыр.

әлине алды. Вагифин һәјәти јенидән тәһлүкә гаршысында галды. Чүнки Ибраһим ханын вахтында Мәммәд бәј илә Вагиф арасында чидди ихтилафлар вар иди. Белә бир заманда ағыр дәгигләр вә һәјәчан кечирән Вагиф «Көрмәдим» адлы мұхәммәсини јазараг феодал дүнјасынын ејбәчәрликләрини ачыб кәстәрир. О, баш вермәкдә олан тәһлүкәдән гуртармаг үчүн Мәммәд бәјә дә бир шә'р итһаф едир. Лакин һәмин шә'рин тә'сири олмур. Мәммәд бәј әмиси Ибраһим хана садиг олан адамлары, о чүмләдән Вагифи һәбс етдирир, евини сојуб виран гојур, арвады Гызханымы алыр вә нәһәјәт, өзүнү дә оғлу Әлаға илә бирликдә өлдүртдүрүр.

Мәммәд бәј Шושанын мүдафиәси заманы өз икидлийи вә һүнәри илә халгын һөрмәт вә етибарыны газанмышдыса, бәјүк шаири оғлу илә бирликдә өлдүртмәси үмумхалгын гәзәб вә нифрәтинә сәбәб олду. Халг шаирин гәбрини зијарәткаһа чевирди. һазырда онун мазары үстүндә гојулмуш тунч һәјкәл бәјүк шаирә олан үмумхалг мәһәббәтинин рәмзи кими учалыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, мүүллим өз мұһәзирәсиндә Вагифин аиләси һаггында да шакирдләрә мүйјән мә'лумат верә биләр. Сон тәдгигатлардан ајдын олмушдур ки, Вагифин Мәдинә адлы арвады вә һәмин гадынлан Әлаға адлы бир оғлу, Пәрисултан ханым вә Мәләкчаһан ханым адлы ики гызы олмушдур. Мәдинә шаирин өз сағлығында вәфат етмишдир. Вагифин Пәрисултан адлы бәјүк гызы шаирин ән јахын досту М. В. Видадинин бәјүк оғлу Мәһәмәд ағаја, кичик гызы Мәләкчаһан ханым исә Видадинин кичик оғлу Молла Өмәрә әрә кетмишдир.¹

Демәк, һәр ики шаир сәмими вә мәһрибан дост олмагдан әләвә, һәм дә јахын гоһум олмушлар. Бу фактын өзү дә шакирдләрин марағына сәбәб ола биләр вә һәр ики шаирин гырылмаз телләрә бир-биринә бағлы олдуғуну нүмајиш етдирәр.

Азәри классик әдәбијјәти тарихиндә М. П. Вагифин бәдди јарадычылығы хусуси бир мәрһәлә тәшкил едир. Бу, һәр шәјдән әввәл, онун әсәрләриндәки дилин сәдәлији, ајдынлығы вә инсанларын, һадисәләрин реалистчәсинә тәсвири илә әлағәдар өзүнү кәстәрир. Әдәбијјат тарихимиздә Вагиф јарадычылығы классик шә'р илә шифаһи халг поезијасынын хү-

¹ Елмира Мајылова, Шаирин намә'лум бир гошмасы, «Бақы» гәзәти, 12 август, 1968-чи ил.

сусијјэтләрини өзүндә үзви сурәтдә бирләшдирәрәк, вәһдәт һалында чыхыш едир. Әкәр XVIII әсрә гәдәрки классик шаирләримиз мөвчуд дөврүн ичтимаи һадисәләринә, инсанларына мунасибәтдә вә бәдии тәсвир үсулуида әсасән роман-тик чәһһәдән јанашырдыларса вә әнәнәви үслуба садиг галараг әсәрләриндә чохла эрәб, фарс сөzlәри, тәркибләри ишләдирдиләрсә, Вагиф шифаһи халг поезијасынын тәсири алтында дөврүнүн һадисәләрини вә инсанларыны реалистчәсинә тәсвир етмәјә һәм дә кениш халг күтләләринин баша дүшчәји доғма дилдә јазмаға башлады. Буна көрә дә тәдрис процесиндә мүүәллим бу чәһәти нәзәрә алмалы, классик әдәбијјатымызын спесифик хүсусијјәтләрини билмәли вә марксизм-ленинизм тәлими методуну әлдә рәһбәр тутараг тарихилик принципи әсасында Вагиф јарадычылығынын хүсусијјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәли, бөјүк шаирин әдәбијјат тарихимиздәки мөвгејини вә хидмәтләрини дүзкүн гијмәтләндирмәлидир.

Орта мәктәб шакирдләри бөјүк шаирин јарадычылығыны өјрәнмәклә баша дүшмәлидирләр ки, әдәбијјат тарихимиздә реализм әдәби мәктәбинин илк тәмәл дашларыны мәһз Вагиф гојмушдур. Әкәр мүүәллим VIII синиф шакирдләрини белә бир гәнаәтә кәтирмәсә, онлар IX синифдә XIX әср әдәбијјатымызы кечәркән, реализм әдәби мәктәби јаранаркән вә формалашаркән онун һансы чәшмәдән су ичдијини, нә кими телләрә бағлы олдуғуну, нә вахтдан вә нә чүр мејдана кәлдијини баша дүшмәјәчәкләр. Буна көрә дә мүүәллим Вагиф јарадычылығынын һансы инкишаф мәрһәләләри кечдијини вә бу мәрһәләләрин хүсусијјәтләрини шакирдләрә дәриндән вә мөһкәм мәнимсәтмәлидир.

М. П. Вагифин әдәби јарадычылығы үч инкишаф мәрһәләсиндән ибарәтдир. Бу мәрһәләләр әсасән шаирин шәхси һәјаты илә билаваситә әлағәдардыр. Биз һәмин мәрһәләләри шәрти олараг белә адландыра биләрик:

1. Шаирин сараја дахил олана гәдәрки јарадычылыг дөврү;
2. Сарај дөврү јарадычылығы;
3. Гачарын Шуша галасыны аландан өлүмүнә гәдәр олан дөвр јарадычылығы.

М. П. Вагиф јарадычылығынын һәр мәрһәләси өз мәзмуна вә бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәрғләнир. һәмин фәрғли хүсусијјәтлә-

рин шакирдләр тәрәфиндән јахшы мәнимсәнилмәси вә шаирин јарадычылығынын күлл һалында дәриндән өјрәнилмәси үчүн һәр мәрһәләни ајрылыгда, лакин хроноложки гајдада вә бир-бири илә үзви әлағәдә ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Әввәлән, өмрүнүн јарысыны (40—42 ил) Газах маһалында јарымкөчәри аилләр ичәрисиндә кечирән, Гарабағда исә тәхминән он ил мәктәбдар—мүүәллим олан Вагиф 50—52 јашына гәдәр јохсул һәјат сүрмүшдүр. Бу һәјат тәрзи онун јарадычылығынын илк дөврүнә өз тәсирини кәстәрмишдир. Шаирин бу дөвр јарадычылығына аид олан ше'рләриндә јохсуллуғдан шикајәт етмәсинә («Бајрам олду»), әсәрләринин вә истәдадынын лазымынча гијмәтләндирилмәмәсинә («Гарабағ ичрә бир шаир кәлимуллаһ Мусадыр») раст кәлирик. Лакин Вагиф јарадычылығынын илк мәрһәләси һәртәрәфли вә кениш тәдгиг едилмәдијиндән¹ һәмин дөврдә јаздығы әсәрләр һағгында там вә гәт'и фикир сөјләмәк чәтиндир. Буна бахмајараг соң тәдгигат² нәтичәсиндә әлдә едилмиш мәлумата әсасән демәк олар ки, Вагиф јарадычылығынын илк илләриндә ашыг поезијасынын күчлү тәсири алтында олмуш, бәлкә дә саз чалыб охумуш вә бир сыра гошмалар јазмышдыр. һәмин әсәрләрдән бәзисиндә биз һәлә дүшүндүјүмүз, бөјүк истәдада малик шаир Вагифи көрмүрүк. һәмин «...гошмалар исә онун һәлә мәдрәсә тәһсилини башламадығы илләрин, шаирликдә һәлә кәмалә јетмәдији дөврүн әсәрләридир. Буна көрә дә бу силсилә ше'рләрдә бир тәрәфдән вәзн бүллур дејил, сөzlәр өз мәнасында дејил, јерли шивә хүсусијјәтләри бир нөв һаким кимидир; бир тәрәфдән дә руһ әсасән кәнд руһудур. Бу силсилә гошмалардан һәтта дејәсән доғрудан-доғруја ашыг мәчлис илә нәфәси дә дујулмагдадыр»³.

Заман кечдикчә мәдрәсә тәһсили алан, азәри классик ше'ринин вә ашыг поезијасынын бүтүн инчәликләрини дәриндән өјрәнән вә мөһкәм мәнимсәјән, бунлары өз әсәрләриндә вәһдәт һалында бирләшдирән гүдрәтли шаир Вагиф мејдана чыхыр, Гарабағда шөһрәт газаныр вә нәһәјәт, бу шөһрәти вә бачарығы сајәсиндә Ибраһим ханын сарајына дахил ола билир.

¹ Бах: М. Н. Тәһмасиб, Әсәрләрдә јашајан илләр. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 10 вә 31 август, 1968.

² Јенә орада.

³ Јенә брада.

М. П. Вагифин әсил шаирлик гүдрәти вә мәһарәти, җарадычылығынын чичәкләнән вә бұлурлашан дөврү дә мәнз сарајда кечирдији һәјат илә бағлыдыр.

Мүәллим М. П. Вагиф җарадычылығынын мәзмунундан, идеја истигамәтиндән вә бәди хүсусијјәтләриндән данышаркән, биринчи нөвбәдә онун лирикасы һаггында шакирдләрә мәлумат вермәлидир. Чүнки, бөјүк шаирин җарадычылығынын чаны вә руһу лирикадыр. Вагиф әдәбијјат тарихимиздә ниқбин лириканын, һәјати лириканын әвәзсиз устасыдыр. Лакин бурада мүәллим бир шеји шакирдләрин диггәтинә чатдырмалыдыр ки, әдәбијјат тарихимиздә лирикадан сөһбәт дүшдүкдә, илк нөвбәдә нәзәримиздә даһи шаир Фүзули чанланыр. Сөз јох ки, Фүзули лирикамызын атасы вә онун ән бөјүк устадыдыр. Шакирдләрдә јанлыш тәсәввүрүн јаранмамасы үчүн мүәллим, ғысача да олса, Фүзули вә онун әдәби мәктәбинә даһил олан шаирләрин җарадычылығында мүһүм јер тутан лирика илә Вагифин лирикасы арасындакы әсаслы фәрги ајдынлашдырмалыдыр.

Фүзулинин (һабелә онун әдәби мәктәбини давам етдирән шаирләрин) идеал, илаһи вә көјләрдә ганад чалан ешгини тәрәннүм едән лирикасында башлыча јери аһу-налә, фәрјад, көз јашлары, һичран в. с. ашиги үзүб әлдән салыр, чөлләр онун мәскәни, әзаб-әзијјәт сирдашы олур. Ашиг һәмишә өз мәшугәсинин һичриндә вә онун вүсалына јетмәк һәсрәтиндәдир:

Шәби-һичран јанар чаным, төкәр ган чешми-кирјаным,
Ојадар хәлги әфғаным, гара бәхтим ојанмазмы?¹

вә јахуд:

Ја рәб, бәлаји-ешг илә ғыл ашина мәни!
Бир дәм бәлаји-ешгдән етмә чүда мәни!²

— дејә, Фүзулинин лирик гәһрәманы һәмишә «ешгин бәласына мүбтәладыр», өз үлви мәнәббәтинә говушмаг үчүн «нејтәк бәнд-бәнд кәсимәсини» арзу едир. Бир сөзлә, Фүзулинин мәшугәси илаһи бир көзәлдир; о, көјләрдә пәриләрә һәкмиранлыг едир, онун вүсалына чатмаг гејри-мүмкүндүр. Фүзулинин лирикасында бәдбинлик, пәришанлыг һаким мөвге тутур.

¹ М. Фүзули, Әсәрләри, 1 чилд, Азәрб. ССР ЕА-нын Нәшријјаты, Бақы, 1958, сәһ. 308.

² М. Фүзули, Әсәрләри, 2-чи чилд, Азәрб. ССР ЕА-нын Нәшријјаты, Бақы, 1958, сәһ. 93.

Бәс Вагифдә? Вагифин лирикасында исә ашиг өз севкилисини реал һәјатда, тој, бајрам мәчлисләриндә, булаг башында ахтарыр; ону истәдији јердә тапыр, вүсалә говушур, дәр-дә, һичрана јер галмыр:

Дојунча зөвг алаг назу не мәтдән,
Әндишә чәкмәјәк һеч бир кимсәдән,
Һәр кечәләр ширин-ширин сүбһәтән,
Ејләјәк һекајәт икимиз белә.¹

М. П. Вагиф лирикасынын чаныны, руһуну шәнлик, шухлуг, ниқбинлик тәшкил едир. Онун көзәли дејиб-күлән, ојнајандыр, шәндир; хош рәфтары, сәмимилији, кејими. әдасы илә ашигинә һәјат бәхш едәндир:

Ихтилатын ширин, сөзүн мәзәли,
Шәкәр күлүшүндән, чанлар тәзәли,
Елләр јарашығы, өлкә көзәли,
Нә көзәл доғубсан анадан, Пәри!²

Сөз јох ки, мүәллим Вагифин лирикасындан данышаркән, онун јалныз көзәлләрә һәср едилдијини, ичтимаи мәзмундан хали олдуғуну сөјләјә билмәз. Шакирдләр билмәлидирләр ки, бөјүк шаир ејни заманда өз дөврүнүн һәссас гәлбли һуманисти кими, һәјатда баш верән һадисәләрә, халгынын күндәлик һәјатына биканә галмамышдыр. Онун башы сарајдакы көзәлләрә нә гәдәр гарышса да, кәнд ғызларыны вә кәлинләрини, онларын ағыр күзәрәныны да јаддан чыхармамышдыр. Шакирдләри буна инандырмаг үчүн онларын диггәтини «Күр ғырағы» гошмасына чәлб етмәк кифәјәтдир.

Бөјүк шаир Күрүн саһилләрини кәзәркән көрдүјү мәнзәрәләр: кәндләрин, обаларын ара мүһарибәләри нәтичәсиндә хараба галдығыны үрәк ағысы илә белә тәсвир етмишдир:

Ғыш күнү ғышлағы Ғырағбасанын,
Көзүдүр Аранын, чүмлә чаһанын,
Белә көзәл јерин, көзәл мәканын,
Бир көзәл обасы, һајыф ки, јохдур!³

Шаир сарајда ғашына вәсмә, көзүнә сүрмә чәкән, белинә ғызыл кәмәр бағлајыб голуна голбаг, базубәнд тахан, күлә-

¹ М. П. Вагиф, Әсәрләри, ЕААзФ-нын Нәшријјаты, Бақы, 1945, сәһ. 32.

² Јенә орада, сәһ. 49.

³ Јенә орада, сәһ. 115.

бәтин көйнәк, алтун этәклик кејиб кәләғажы өртән көзәлләр-
лә Күр тырағындакы кәндләрде јашајан гызлары, кәлинләр
ри мугајисә едир. Бунлар һеч дә сарајдакы көзәлләрдән әс-
кик дејил, бәлкә даһа да гәшәнкдирләр; лакин бу јерин га-
дынлары јохсулдулар, кејмәјә лајигли либаслары јохдур:

Елә көзәл вар бунларын ичиндә,
Әлә дүшмәз һәркиз Чинү Мачиндә,
Сөјләкән, ојнаған, дүрүст бичимдә,
Базәји, либасы, һајыф ки, јохдур!

Үмумијјәтлә, Вагиф гадынлары мүсбәт мүнәсибәт бәслә-
миш, онлары дејиб-күлән, мәрифәтли, вәфалы, һәтта өз дөв-
рүнә көрә ирәли кедәрәк үзү ачыг кәзән көрмәк истәмишдир.

Бурада мүәллим бир чәһәти дә билмәлидир ки, бу вахта
гәдәр Вагиф һаггында јазылмыш әсәрләрин әксәријјәтиндә
шаирин гадына мүнәсибәт мәсәләсиндә зиддијјәтли дүнја-
көрүшүнә малик олмасындан бәһс едилмишдир. Куја Вагиф
гадыны «нитги лал», «башы кәсилсә дә динмәјән», әринә гул
вәзијјәтиндә көрмәк истәмишдир. Бу фикри сүбүт етмәјә чә-
лышанлар шаирин «Кәрәк» рәдифли гошмасына иснад етмиш-
ләр. Лакин сон тәдгигат² нәтичәсиндә ајдын олмушдур ки,
бу фикир сәһвдир вә һәмин гошма мүәјјән бир мәгсәд хати-
ринә јазылмышдыр. Шаир елә бир көзәли анчаг Ибраһим
хан үчүн арзу етмишдир.

М. П. Вагифин дүнјакөрүшү илә әлагәдар мүәллим ша-
кирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр ки, шаир бир сыра дини
еһкамлара инанмаса да, көзәли ислам дининин мүгәддәс сәј-
дығы Мәккәдән, Мәдинәдән, гурандан, мәнбәрдән үстүн һе-
саб етсә дә, о, атеист олмамышдыр. Лакин шаир ән јахын досу
М. В. Видади кими дә динә, шәриәтә бағланмамыш-
дыр. Вагиф диндарларын чәһәннәм эзабындан горхмамыш-
реал һәјатын назү нәмәтини, ләззәтини чәннәт хүлјасы илә
әвәз етмәјә чәлышмамышдыр. О, ән бөјүк сәадәти бу дүнја-
да ахтармышдыр. Бу да, һеч шүбһәсиз, шаирин дөврү үчүн
чоһ мүсбәт бир һадисә кими гиймәтләндирилмәлидир.

М. П. Вагиф јарадычылығынын үчүнчү дөврү вахт е'ти-
бары илә чоһ аз олмушдур. Шаирин бу дөвр јарадычылығы-
на аид үч шәри бизә кәлиб чатмышдыр. Бунлардан бири

¹ Јенә орада.

² Бах: М. Һ. Тәһмасиб, Әсәрләрдә јашајан илләр (иккинчи
мәғалә), «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 31 август, 1968-чи ил.

Гачарын өлдүрүлмәсиндән сонра һәбсдән азад олараг досту
Видадијә јаздығы «Бах» рәдифли гәзәли, икинчиси Мәммәд
бај Чаванширә һәср етдији «Бир чаван тәзәдән кәлиб әрсә-
јә» гошмасы, үчүнчүсү исә мәшһур «Көрмәдим» мүхәммәси-
дир.

Шаир јарадычылығынын бу дөврүндә артыг зәманәнин
кәшмәкешләриндән зара кәлдијини, феодал дүнјасынын һаг-
сызлығларыны, «һагын батил олуб», фитнә-фәсадын һөкм
сүрдүјүнү гәләмә алып, бәдбинләшиб һәјатдан күсүр, ахирәт
мәсәләсиндә Видади илә бирләшир.

Гејд етмәлијик ки, бөјүк шаирин бүтүн јарадычылығыны
ардычыл изләјиб тәһлил етмәјә имкан олмадығындан, онун
«Көрмәдим» мүхәммәсинин мәтни үзрә мүәллимин көрә би-
ләчәји бә'зи ишләрдән бир гәдәр әтрафлы данышмаг истә-
јирик.

«Көрмәдим» мүхәммәси өз дәрин фәлсәфи мәзмуну вә
идејасына, һәмчинин дилиндәки әрәб, фарс сөzlәри вә тәр-
кибләринин чоһлуғуна көрә VIII синиф шакирдләри үчүн
чәтинлик төрәдән әсәрләрдән биридир. Бу әсәрин истәнилән
сәвијјәдә тәдриси мүәллимдән дәрин елми-нәзәри билик, јүк-
сәк педагожи усталыг, ејни заманда әрәб вә фарс дилләринә
мүәјјән дәрәчәдә ашиналыг тәләб едир. Чоһ тәссүф ки, әдә-
бијјат мүәллимләринин һејли һиссәси (хүсусилә чаван мү-
әллимләр) көзтәрилән кејфијјәтләрә малик дејилләр. Мәһз
буна көрә дә «Көрмәдим» мүхәммәсини тәләб олунан сәвиј-
јәдә тәдрис етмәк үчүн мүәллим М. П. Вагиф јарадычылы-
ғыны дәриндән өјрәнмәли, әсәрдәки чәтин сөzlәри өзүнә мал
етмәли вә көрәчәји ишләри дүзкүн планлашдырмалыдыр.
Планын ашағыдакы гајдада тәртиб едилмәси мәсләһәтдир:

1. Кириш сөһбәти;
2. Мүәллимин ифадәли охусу;
3. Лүғәт-фразеоложи материалын изаһы;
4. Шакирдләрин ифадәли охусу;
5. Мәзмунун мәнимсәнилмәсинә даир мүсаһибә;
6. Евә тапшырыг (чәтин сөzlәрин лүғәт дөфтәрләринә ја-
зылмасы вә мә'наларынын өјрәнилмәси);
7. Әсәрин тәһлили;
8. Евә тапшырыг (әсәрин мүәјјән һиссәсинин әзбәрләнмә-
си вә лүғәт материалы илә бирликдә тәһлилинин өјрәнилмәси).

Мүәллим кириш сөһбәтиндә М. П. Вагифин һәјатынын
сон дөврүндә кечирдији зиддијјәтли әһвали-руһијјәдән, бәд-

бинлијә гапылмасындан вә бунун сәбәбләриндән, хүсусилә Гачарын Гарабага һүчумундан, бу һүчумун доғурдуғу фәлакәтләрдән, Мәммәд бәј Чаваншир илә араларында олан ихтилафлардан в. с.-дән бәһс етмәлидир. Бир сөзлә, шаирин «Көрмәдим» мұхәммәси кими бәдбин әһвали-руһијјәли әсәр јазмасынын сәбәбләрини шакирдләрә баша салмалыдыр.

Белә бир кириш сөзүндән сонра мұәллим мұхәммәсин мұәјјән һиссәсини (әсәр һәчмчә бөјүк олдугундан онун мұәллим тәрәфиндән бүтөвлүклә охунмасы хејли вахт алыр) ифадәли шәкилдә охумалыдыр. Гејд етдијимиз кими, әсәрдә әрәб, фарс сөзләри вә тәркибләри олдугча чохдур. Бунларын бир һиссәси дәрсликдәки гејдләрдә изаһ едилмишдир. Лакин мұшаһидәләр көстәрир ки, дәрслик мұәллифинин асан һесаб едиб изаһыны вермәдији бир сыра сөзләрин вә тәркибләрин мәнәсыны нәинки шакирдләр, һәтта мұәллимләрин дә бир гисми баша дүшмүрләр. Буна көрә дә мұәллим дәрсликдә изаһы верилмәјән чәтин сөзләри габагчадан мұәјјәнләшдирмәли вә бунлары да ајдынлашдырмалыдыр.

Мұхәммәсдә 60-дан чох әрәб, фарс сөзү вә тәркиби вардыр. Бу исә әсәрин дәрин ичтиман-фәлсәфи мәнәсынын шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәсини даһа да чәтинләшдирир. Буна көрә дә мұәллим һәр мисранын, бејтин вә бәндин мәнәсыны да шакирдләрә баша салмалы, сонра исә әсәрин там мәзмунунун мәнимсәнилмәсинә наил олмалыдыр. Бурада бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зән ајры-ајры чәтин сөзләрин мәнәсыны ајдынлашдырыб, онлары мисраларда вә бејтләрдә мұвафиг јерләринә гојдугда шаирин демәк истәдији фикир алынмыр вә ја јарымчыг, бә'зән дә сәһв вә тәһриф олунмуш мәнә ортаја чыхыр. Әсәрдәки фикирләрин әксәријјәти үмумиләшдиричи характер дашыјыр. Буна көрә дә мұәллим мұхәммәсин бу чәһәтинә диггәт јетирмәли, лүгәт—фразеоложи материалын изаһы илә әлағәдар олараг шаирин ирәли сүрдүјү идејаларын там анлашылмасына чалышмалыдыр.

Бүтүн бу дејиләнләри исә јалһыз әсәрин мәтни вә мәзмуну үзәриндә апарылан ишләрлә мәнәдудлашдырмаг олмаз. «Көрмәдим» елә бир әсәрдир ки, онун мәтни вә мәзмуну үзәриндәки ишләрлә әсәрин тәһлили просеси үзви сурәтдә бир-биринә гарышыр; јәни мәзмуну мәнимсәдәркән тәһлил апармалы, тәһлил едәркән лүгәт-фразеоложи материалы ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Мәсәлән, мұхәммәсин ашағыдакы бәндини ајдынлашдыраг:

Мұхтәсәр ким, белә дунјадан кәрәк етмәк һәзәр,
Ондан өтрү ким, дејилдир өз јериндә хејрү шәр,
Алиләр хаки-мәзәлләтдә, дәниләр мө'тәбәр,
Саһиб-зәрдә кәрәм јохдур, кәрәм әһлиндә зәр,
Ишләнән ишләрдә әһкамү ләјагәт көрмәдим.

Изаһы:

Сөзүн гысасы, белә дунјадан чәкинмәк (горхмаг) лазымдыр, Ондан өтрү ки, хејр вә шәр (пислик) өз јериндә дејилдир, Алиләр (јахшы адамлар) әзаб-әзијјәтдәдир, алчаглар исә һөрмәтли һесаб едилрләр (иш башындадырлар), Пул, гызыл саһибләриндә инсаф јохдур, инсафлы адамларда исә пул, гызыл јохдур, Көрүлән ишләрдә исә ләјагәтли, ләјигли һөкмләр, гајдалар көрмәдим.

Һәр бир бәнд јухарыдакы шәкилдә изаһ едилдикдә, һәм мәзмун ајдынлашыр, һәм дә чәтин сөзләр (хүсусилә шакирдләрин фәал лүгәт еһтијатына дахил олачаг сөзләр) тәкрарланыр вә мәнәсы шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләнир. Тәһлил просесиндә исә һәр бәндин мәзмуну илә бирликдә идејасы да ајдынлашдырылыр, шаирин кәлдији гәнаәтин (нәтичәнин) сәбәбләри шакирдләрә баша салыныр, ејни заманда лүгәт-фразеоложи материал тәкрарланыр.

Бурада имкан олмадығындан чәтин сөзләрин вә тәркибләрин, һабелә ајры-ајры бәндләрин изаһыны верә билмәдик.

Габагчыл мұәллимләр лүгәт-фразеоложи материалын вә мәзмунун даһа јахшы мәнимсәнилмәсинә наил олмаг үчүн мұхәммәсин һәр бәндини јухарыда нүмунәсини вердијимиз гајдада јазылы шәкилдә изаһ етмәји евә тапшырыг олараг верирләр.

Мұшаһидәләр көстәрир ки, бу јолдан истифадә едән мұәллимләр өз ишләриндә даһа чох мұвәффәгијјәт әлдә едирләр.

ҺҮСНХӘТТ ТӘЛИМИ ҺАГГЫНДА

Досент Ф. ӘБДҮРРӘХИМОВ

«Мәктәбин һәҗатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» ганун кәнч нәслин тәһсилни коммунизм гуручулуғу илә әлагәләндирмәҗи тәлим вә тәрбијәнин әсас принципи елан етмишдир¹. Бунун үчүн дә мәктәб вә мұәллимләримиз гаршысында коммунизм чәмијјәтинин һәртәрәфли инкишаф етмиш там савадлы гуручуларыны јетишдирмәк кими чох мұһүм вәзифә дурур. Там савадлылыг мәфһумуна өз фикрини шифаһи вә јазылы шәкилдә көзәл, дүзкүн вә ајдын ифадә етмәк дахилдир. Буна көмәк едән вәситәләрдән бири һүснхәтдир.

Мәктәб һаггында јени ганунда шакирдләрдә мөдәни вәрдиш вә адәтләрин тәрбијә едилмәси вәруријјәтиндән бәһс олунур. Бу исә, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин естетик тәрбијәси илә бағлыдыр. Коммунист тәрбијәсинин ајрылмаз һиссәси олан естетик тәрбијә кәнч нәслин бәднн зөвгүнүн формалашмасында бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Партијамыз зәһмәткешләрин естетик тәрбијәсинә идеоложи ишин мұһүм бир һиссәси кимн бахыр. Сов.ИКП Програмында дејилир: «Партија әдәбијјат, инчәсәнәт вә мөдәнијјәтин тәрәгги етмәсинә, һәр бир адамын өз шәхси габилитәтинин ән долғун шәкилдә тәзаһүр етдирмәси үчүн һәр чүр шәраит јарадылмасына, бүтүн зәһмәткешләрин естетик тәрбијәсинә, халга јүксәк бәднн зөвг вә мөдәни вәрдишләр ашыланмасына даим гајғы көстәрәчәкдир»².

Совет адамларынын, хүсүсилә ушаг вә кәнчләрин естетик тәрбијәси мәсәләси һазырда партијамызын вә совет ичтимаијјәтинин диггәт мәркәзиндәдир. Мәлүмдур ки, кәнч нәслә естетик тәрбијә әсасән мәктәбдә ашыланыр. Ушаг вә кәнчләрин

естетик тәрбијәсиндән данышаркән онларын үмуми мөдәни сәвијјәсини јүксәлдән јазы мөдәнијјәтиндән давышмамаг олмаз. Чүнки бу сәһәдә јазынын да мұәјјән ролу вардыр. Һәлә чох гәдимдән јазынын естетик чәһәти педагогларын диггәтин чәлб етмиш вә она јүксәк гијмәт вермишләр. Көзәл хәтт тәлими Јунаныстанда каллиграфија (көзәл јазырам) адландырылмышдыр. Биз дә каллиграфија сөзүнүн синоними олараг ону һүснхәт адландырырыг. Һәр бир мөдәни шәхсин көзәл көрүнән, асан охунан, дүзкүн, сүрәтли вә савадлы јазысы олмалыдыр. Бу исә мұәјјән дәрәчәдә ибтидаи мәктәбдә һүснхәтт фәннинин тәдриси илә әлагәдардыр. Шакирдләр көзәл јазы вәрдишинә јијәләндикчә јазынын һәм естетик, һәм дә орфографик тәләбләрини тәмин едә билирләр. Демәли, һүснхәтт ибтидаи мәктәбдә һәм естетик тәрбијә, һәм дә савадлы јазы тәлими үчүн лазым олан ән мұһүм вәситәләрдән биридир. К. Д. Ушински орфографијанын һүснхәтлә сых бағлы олдуғуну көстәрмишдир. Бу фикир сонралар мұасир совет методистләри тәрәфиндән дә тәсдиг едилмишдир. К. Д. Ушински көстәрир ки, орфографијага аид илк вәрдишин әсасыны, бүнөврәсини һүснхәтт мұәллими гојур¹.

С. П. Редозубов јазыр: «Јахшы хәтт вә јахшы дәфтәр уғрунда мұбаризә апараркән, биз, әслиндә шакирдләрин савады уғрунда мұбаризә апарырыг»². Лакин узун мүддәт мәктәбләрдә апардығымыз мұшаһидә вә тәчрүбәләр, еләчә дә шакирдләрин јазы ишләринин тәһлили көстәрир ки, һүснхәтт тәлими Һәлә лазыми сәвијјәдә дејилдир.

Халғымызын мөдәни сәвијјәси јүксәлдикчә нитг мөдәнијјәтинә олан тәләб дәјишир, јүксәлир. Она көрә дә һәр бир мөдәни шәхсин көзәл, дүзкүн, рабитәли вә сүрәтли јазы билмәси вәчибдир. Бу мәгсәдлә мәктәбләримиздә үмумтәһсил фәнләри сырасында һүснхәтт дә ајрыча фәнн кими кечилир. Тәәсүфлә демәлијик ки, халғымызын узун илләрдән бәри көзәл хәтт вәрдиши јаратмаг сәһәсиндәки наилијјәтләри бәзи һалларда гијмәтләндирилмәдијиндән һүснхәтт мәсәләси бәрбад һала салыныр.

¹ Бах, К. Д. Ушински. «Избранные педагогические сочинения», том II, Учпедгиз, 1954, стр. 660.

² С. П. Редозубов. «Методика русского языка в начальной школе», М., Учпедгиз, 1955, стр. 244.

¹ Бах. «Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материалдар». Азәртәдриснәшр, 1960.

² Сов.ИКП Програмы, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 127.

Һүснхәтт аҗрыча бир фәнн кими кечмәжин әһәмијјәтини вә зәрурилијини баша дүшмәјән бә'зи јолдашларын көстәриши илә бир сыра мәктәбләрдә һүснхәтт програмынын тәләбләри тәһриф олунмуш шәклә дүшдүјүндән һүснхәтт дәрсләри јалһыз чәдвәлдә гејд олунур. Әслиндә исә һүснхәтт кечилмир, бә'зи һалларда кечилирсә дә, мәгсәдә мұвафиглијини итирирләр.

Ибтидаи мәктәбин һүснхәтт програмында каллиграфија мәдәнијјәтинин минимум тәләбләри верилир. Шакирдләрдә дә бу тәләбләрә ујғун јазы вәрдишләри јаратмағ лазымдыр.

1967/68-чи тәдрис или үчүн Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлији тәрәфиндән тәсдиғ едилмиш «Сәккизиллик мәктәб програмлары»нда ибтидаи мәктәбдә һүснхәтт үзрә көрүләси ишин мәзмунундан данышаркән јазылыр: «Һүснхәтт програмы ез мәзмунуна көрә үч һиссәјә аҗрылыр: ири, орта вә хырда шрифтлирлә јазы»¹.

Бизчә, бу бөлкүдә һүснхәтт үзрә көрүләчәк ишләрин мәзмуну дүзкүн ачылмыр (һалбуки бөлкү мәзмуну ачмағ мәгсәди илә верилмишдир). Ибтидаи мәктәбләрдә һүснхәтт үзрә көрүләчәк ишләри јалһыз јазынын өлчүсүнә көрә тәсниф етмәк дүзкүн дејил, чүнки һүснхәтт програмынын мәзмунуна дахил олан елә әсас әләмәтләр вардыр ки, онлар I, II, III синифләрин һүснхәтт дәрсләриндә көрүләчәк ишин мәзмуну илә бағлыдыр вә бу әсас әләмәтләр I—III синифләрин һүснхәтт дәрсләрини фәргләндирир. Мә'лум олдуғу үзрә, биринчи синифдә шакирдләрә аҗры-аҗры һәрфләрин, рәгәмләрин график чәһәтдән дүзкүн вә көзәл јазылышы өјрәдилер. Бу вәрдиши јаратмағ ишини асанлашдырмағ үчүн һәрфләр ири өлчүдә јаздырылыр. Икинчи синифдә исә шакирдләрин биринчи синифдә газандығлары вәрдишләри мөһкәмләндирирәк инкишаф етдирмәк мәгсәди гаршыда дурур. Мә'лумдур ки, көзәл јазы вәрдиши илә јанашы сүр'әтли јазмағ да өјрәдилмәлидир. Әкәр һәрфләрин, сөзләрин вә с. көзәл јазылышыны шакирдләр I синифдә мәнимсәмишләрсә, II синифдә јазынын өлчүсү бир гәдәр кичилдилер вә рабитәли јазы вәрдиши инкишаф етдирилир. Бу һүнәдә да сүр'әтли јазыја кечмәк үчүн зәрури сајылан васитәләрдән бири шакирдләрә өјрәдилер. Бу сәбәбдән II синифдә һүснхәтт үзрә апарылан иши орта өлчүдә рабитәли јазы адландырмағ даһа дүзкүн вә мәгсәдә мұвафигдир.

¹ Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлији, «Сәккизиллик мәктәб програмлары», I—IV синифләр үчүн, Бақы, 1967, сәһ. 23.

III синифдә шакирдләрин һүснхәтдән I вә II синифләрдә газандығлары вәрдишләр мөһкәмләндирирәк инкишаф етдирилмәлидир. III синифдә шакирдләрә сүр'әтли јазы вәрдишләри верилмәлидир. Бунун үчүн дә јазынын өлчүсү бир гәдәр дә кичилдилмәлидир. Беләликлә, III синифдә һүснхәтт үзрә апарылан иш хырда өлчүдә сүр'әтли јазы чалышмалары адландырылмалыдыр.

Бу дејиләнләрә әсасән ибтидаи синифләр үчүн һүснхәтт програмыны өз мәзмунуна көрә даһа дүзкүн һиссәләрә аҗрысағ, аҗры-аҗры синифләр үзрә көрүләчәк ишләр ашағыдакы кими адландырылмалыдыр:

1. Аҗры-аҗры һәрф вә рәгәмләрин ири өлчүдә көзәл вә дүзкүн јазылышы;
2. Орта өлчүдә рабитәли јазы;
3. Хырда өлчүдә сүр'әтли јазы.

Ибтидаи синифләр үчүн һүснхәтт програмынын биринчи мәрһәләси I синифдә һәјата кечирилир. I синифдә кичик вә бөјүк һәрфләр, рәгәмләрин көзәл, дүзкүн јазылышы үзәриндә иш апарылыр. Тәдрис илинин биринчи јарысында һүснхәтт үчүн хүсуси саат аҗрылмыр, бу дәрәдә һүснхәтт тә'лими һәр бир јазы дәрси илә әләгәдар апарылыр. Әлифба дөврүндә өјрәдилән јазы әлифба тә'лими дәрсләри илә әләгәдар оларағ апарылыр.

Програмын тәләбинә көрә биринчи јарым илдә шакирдләр јазаркән дүзкүн отурмағ, дәфтәри парта үстүндә дүзкүн гојмағ, әввәл карандашы, сонра да гәләми дүзкүн тутмағ, мүрәккәб вә сучәкән кағыздан истифада етмәк гәјдалары илә таныш едилер. Бу дөврдә шакирдләр јазачағлары I нөмрәли, јә'ни сых майли хәтли икимил дәфтәрин хәтләри илә таныш едилер, онлара јазаркән дәфтәрдән нечә истифада етмәк ләзым олдуғу өјрәдилер.

Програмын тәләбинә ујғун оларағ I синифдә јазы тә'лими үзрә ишләр әсас 3 дөврдә апарылыр:

1. Савад тә'лиминә һазырлығ дөврүндә.
2. Әлифба тә'лими дөврүндә.
3. Әлифба тә'лиминдән сонракы дөврдә.

Көстәрилән һәр 3 дөврүн өзүнә мәхсус тәләб вә вәзифәләри вардыр.

Програмда һүснхәтт тә'лиминин бүтүн мәрһәләләриндә шакирдләрә тактла (сајмагла) јазмағы өјрәтмәнин фәјдалы олдуғу көстәрилир. Бу чәһәтдән гејд олунур ки, тактла јазы

элин мүнөнасиб вэ сэрбэст һэрэкэтини тә'мин едир. Бу исә сүр'әтлә жазмағы өжрәтмәк үчүн мүнүм шәртдир. Даһа сонра көстәрилик ки, һәрфләрин, сөзләрин вэ әлифбада чап олунмуш аҗры-аҗры ифадәләрин жазылышыны өжрәндикдән сонра шакирдләр «Жазы нүмунәләри» китабчасы әсасында жазыја кечирләр. Мә'лумдур ки, бу, әлифба тә'лиминдән сонракы дөврә аиддир. Әлифбадан сонракы дөврәдә һүснхәтт аҗрыча бир фәнн кими һәфтәдә бир саат олмагла тәдрис едилди. Икинчи жарым илдә һүснхәтт дәрсләриндә жазы әлифба дөврүндә олдуғу кими гарышыг шәкилдә дејил, кенетик принцип әсасында кечилди, јәни һәрфләр график чәһәтдән охшарлығы, жазылышынын асан вэ чәтиллијинә көрә гәти мүнәјән едилмиш групплар үзрә өжрәдилди. Икинчи жарым илдә дә I синфин һүснхәтт дәрсләри сых маили хәтли икимил дәфтәрләрдә апарылмалыдыр. Әлифбадан сонракы дөврәдә һүснхәтт дәрсләриндә изаһ олунмуш гәјдалар бүтүн башга жазыларда чидди көзләнилмәлидир. Һүснхәтт дәрсләриндә шакирдләрин газандығлары вәрдишин мөһкәмләндирилмәси башга дәрсләрдә апарылан жазыларла, ев жазылары илә бағлыдыр. Она көрә дә әлифбадан сонракы дөврәдә мүнәјлим шакирдләрин хәтләри үзриндә нәзарәти артырмалы, тәләби чохалдараг һәр инчәликләрә фикир вермәли, сәһвләрә дүзәлиши вахтында апармалыдыр.

Биринчи синфин һүснхәтт програмынын әсас тәләбләрини һәјата кечирмәклә һәр бир мүнәјлим кәләчәк жазылар үчүн лазым олан рабитәли жазы вәрдишләрини дә мүнәјлим гәдәр өжрәтмәлидир. Бу ишин һамысыны II синфә сахламаг дүзкүн дејилдир. Һәрфин элементләрини, һәрфләри имкан дахилиндә бир-баша битишидирәрәк жазмағы өжрәтмәклә сүр'әтли жазыја һазырлығы ишләри апарылыр. Бу мәгсәдлә I синифдә бир нечә кичик вэ бөјүк һәрфи чыхмаг шәрти илә мурәккәб жазылышы олмајан һәрфләрин бүкүклү рабитә илә бирбаша жазылмасы гәјдалары шакирдләрә өжрәдилмәлидир.

Әлифбадан сонракы дөврәдә шакирдләрин нисбәтән сүр'әтли жазмаларына наил олмаг үчүн дәрсдә тактла жазы чалышмаларына хүсуси диггәт едилмәлидир.

I—IV синифләр үчүн һүснхәтт програмында бә'зи групплар үзрә верилмиш һәрфләрин сырасында кенетик принцип позулмуш, бә'зи группларда һәрфләр дүзкүн көстәрилмәмиш, бә'зи элементләрин адлары дүзкүн верилмәмишдир. Мәсәлән, I групп кичик һәрфләр и, ш, г, п, т, һ, р, у, ү; II групп кичик һәрфләр ј, м, л, и, ы, ғ кими вэ с. шәклиндә дејил, I групп кичик һәрфләр

и, ш, г, п, т, һ, р, у, ү, ј, II групп кичик һәрфләр л, м, н, ы, г вэ с. кими верилмәли иди¹. Програмда аловдили әвәзинә олвалвары элемент ады тамамилә сәһв көстәрилмишдир².

Програмда верилмиш һазырлығы чалышмаларыны апармаг һүснхәтт тә'лиминин кејфијјәтини јахшылашдырар. Һазырлығы чалышмалары васитәсилә шакирдләрин жазыја лазым олан бармаг, биләк вэ гол һәрәкәтләрини дүзкүн инкишаф етдирмәк мүнәјлимдур. Бу һәрәкәтләр көзәл вэ дүзкүн жазы вәрдиши алмаға көмәк едир. Көзәл хәтт үчүн бармаг, биләк, голун аһәнкдар, дәгиг ишләмәләри, көзүн һәр бир өлчүнү жазыда дүрүст тә'јин етмәси лазымдыр. Бунун үчүн мүнәјлим шакирдләрдә лазыми һәрәки вәрдишләри јаратмагла, гаврајышла бағлы олан мүнәјидәчилик бачарығыны да инкишаф етдирмәлидир.

Һүснхәтт тә'лими үчүн верилмиш һазырлығы чалышмаларыны дүзкүн кечмәклә көзәл вэ кејфијјәтли хәтт вәрдиши газандырмаға имкан јарадылыр. Һазырлығы чалышмалары дүзкүн кечилдикдә шакирдләр ашағыдакы вәрдишләри газанырлар:

1. Һәр бир хәтти дүзкүн, дәгиг өлчүдә лазыми гәдәр чәк-мәји бачарырлар.
2. Хәтләри мәгсәдәүјеун, ејни истигамәтдә вэ сәлигәли чәкирдләр.
3. Јазаркән бүтүн ишләри стол архасында дүзкүн отурмагла ичра едә билирләр.

Ибтидан синифләрин һүснхәтт програмына әсасән II синифдә сејрәк маили хәтли икимил дәфтәрдә кичик вэ бөјүк һәрфләрин орта өлчүдә рабитәли жазылышы кенетик принцип үзрә өжрәдилмәлидир.

Шакирдләри маили хәтсиз дәфтәрдә жазыја һазырламаг үчүн онларың маили хәтләрдән асылылығыны тәдричлә арадан галдырмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә шакирдләр сејрәк маили хәтли икимил дәфтәрдә јазаркән элементләр, һәрфләр, сөзләр, чүмләләр арасындакы мәсафә вэ чүмләләрин сәнифәдә дүзкүн јерләндирилмәси, хәттин маиллији кими мәсәләләри маили хәтләрә әсасән дејил, көзәјары мүнәјән етмәлидирләр. Бу вахт элемент, һәрфләр, сөзләр вэ чүмләләрин чох сејрәк вэ ја сых жазылмасы һалларына јол верилмәмәлидир, жазынын

¹ «Сәккизиллик мәктәб програмлары», I—IV синифләр үчүн. Бақы, Маариф, 1967, сәһ. 30.

² Јенә орада, сәһ. 34.

рабитәли, рәван, дүзкүн вә ритмик олмасы көзләнилмәлидир. Жазыда һәрфләрин боюнун дүзкүнлүжүнү сахламаг үчүн јухары сәтир хәтти вә аралыг хәтләр III синифә кими галмалыдыр, јәни II синифдә, III синфин бирмил дәфтәриндә јазыја кечилмәмәлидир.

Ибтидаи синифләр үчүн һүснхәтт програмына әсасән III синифдә шакирдләрә бирмил дәфтәрдә хырда өлчүдә сүр'әтли јазы өјрәдилмәлидир. I вә II синифләрдә бунун үчүн бүнөврә гојулмуш, сүр'әтли јазыја лазым олан бә'зи чәһәтләр шакирдләрә өјрәдилмишдир. III синифдә шакирдләрин ашағы синифләрдә алдыглары вәрдишләр мөһкәмләндирилир вә инкишаф етдирилир. Шакирдләрин хәтләри бөјүкләрин хәтләринә мөхсус кејфијјәтләрлә зәнкинләшдикчә тәкмилләшәрәк лазыми сәвијјә чатыр. Бу мәрһәләдә шакирдләрин лазыми сүр'әтлә јаза билмәләри үчүн хәттин өлчүсү II синфин јазысына нисбәтән даһа да кичилдилир вә әввәлләр чәтинлијини нәзәрә алараг рабитәли јазылышы өјрәдилмәмиш бә'зи һәрфләрин рабитәли, сүр'әтли јазылма јоллары үзрә чалышмалар верилир. III синфин програмына әсасән ашағыдакы мәсәләләр дахил едиллир:

1. Јазы кикијенасы вә техникасына аид ашағы синифләрдә шакирдләрин газандыглары вәрдишләрин даһа да инкишаф етдириләрәк мөһкәмләндирилмәси.

2. Габагчадан тәмринләр апармагла бирмил дәфтәрдә һәрфләрин, сөзләрин, чүмләләрин вә мәтнин сүр'әтлә јазылмасы.

3. Маиллији көзләмәклә һәрфләрин сөздә, сөзүн сәтирдә вә сәтирләрин исә сәһифәдә дүзкүн јерләшдирилмәси.

4. Сүр'әтли јазы тәмринләри¹.

Һүснхәтт програмыны һәјата кечирмәк үчүн мүәллимдә дүзкүн билик, көзәл хәтт вә бачарыг олмалыдыр.

Бә'зиләринин фикринчә, шакирдләрин сүр'әтли јазыја малик олмалары үчүн мүәллим чохлу үзүндән көчүрмә јазы вермәлидир. Бизчә, һүснхәтт вә сүр'әтли јазы тә'лими гаршысында дуран мүасир тәләб һеч дә бу јолла һәјата кечирилә билмәз. Бу јолла шакирдләр фәрди шәкилдә јазы сүр'әтини артыра биләрләр. Бу исә бир нечә чәһәтдән нөгсанлыдыр:

1. Умуми синифлә апарылан јазы ишинин кејфијјәти јакшы олмур.

2. Јазы сүр'әтини артыран шакирдләрин хәтләри позулур, онларда диггәтсизлик артыр, өз билик вә бачарыгларына инам азалыр.

3. Синфин үмуми интизамына пис тә'сир едир.

4. Шакирдләрин хәтләриндә графикамыза зидд кејфијјәтләр әмәлә кәлир.

5. Хәтләрин дүзәлдилмәси үчүн үмуми синифлә иш апармаг мүмкүн олмур.

Бир сөзлә, фәрди тә'лим иши апарылмалы олур. Бизчә, бу, мүасир тәләбләрдән чох узагда, керидә галмыш јолдур.

Сүр'әтли јазыја һүснхәтт тә'лиминин үсулларындан дүзкүн истифадә етмәклә наил олмаг мүмкүндүр. Бу үсуллар тәк-тәк шакирдин дејил, бүтүн синфин үмуми јазы сүр'әтини ејни вахтта тәдричлә истәнилән сәвијјәдә артырмага имкан јарадыр.

¹ Бах. «Сәккизиллик мөктәб програмлары», I—IV синифләр үчүн, Бақы, Маариф, 1967, сәһ. 42—43.

АЗӘРИ ДИЛИ ТӘ'ЛИМИНИН МЕТОДЛАРЫНА ДАИР

Бәшир ӘМӘДОВ,
Педагожи елмләр доктору

Метод нәдир? Метод јунанча (methodos) шәрһ, изаһ үсулу демәкдир. Бу, һәмнин сөзүн етимоложи мә'насыдыр. Терминологии мә'нада метод — тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринә јанашма үсулу, мәгсәдә наил олма јолу демәкдир. Бир гәдәр дә дәгиг десәк, метод тәдгиг олунан объекттин шүүрдә адекват (там ујғун, ејни) шәкилдә әкс етдирилмәси, онун маһијјәтинин ашкара чыхарылмасы, гануиларынын дәрк олунмасы үчүн тәтбиг едилән пријомларын мәчмујудур. Елә буна көрә дә елмин тәдгигат методунда, тәдгиг олунан объекттин мәзмену, дахили тәбиәти ифадә олунур. Метод тәдгигатчынын зөвгү әсасында мүәјјәнләшдирилмир, о, ујдурма бир шеј дејилдир. О, объектив мә'на дашыјыр; онун объектив әсасы мадди аләмнин тәдгиг олунан һиссәси (парчасы, саһәси) илә мүәјјәнләшдирилир. Башга сөзлә десәк, метод тәдгигат объекттинә табедир вә һәмнин объектлә мүәјјәнләшдирилир. Буну сүбут етмәк үчүн тәкчә ону гејд етмәк лазымдыр ки, ријазиијјатын өз тәдгигат методлары вар, дејәк ки, дилчилијин дә өз тәдгигат методлары. Дилчилик јени методлардан (мәсәлән, ријазии методлардан) истифадә етмәли олдугда, һәмнин методлар дилчилијин дејил, јенә дә ријазиијјатын методлары олараг галыр вә ријазии методларын дилчилијә тәтбиги кими изаһ олунур.

Елмин бүтүн методлары үч мүһүм група бөлүнүр: 1) үмуми методлар (бура диалектик методлар дахилдир вә бунлар бүтүн елмләрә шамил едилир), 2) хүсуси методлар (бура үмуми характер дашыјан, јә'ни бүтүн елм саһәләриндә тәтбиг едилән, лакин тәдгигат объекттинә там әһатә етмәјән, онун анчаг мүәјјән чәһәтләрини өјрәнән методлар дахилдир), 3) специфик методлар (бура һәр елмин өз методу дахилдир).

Биринчијә — верилмиш конкрет предметдән, нечә дејәрдәр, чыхыш нөгтәсиндән онун мүхтәлиф чәһәтләринин шүүрдә

ајрылмасына доғру апарылан тәдгигаты (конкретдән абстрактлашдырмаја доғру апарылан тәдгигаты) мисал көстәрә биләрик. Чыхыш нөгтәси кими верилмиш предметтин шүүрдә ајрылмыш чәһәтләрини јенидән бирләшдириб (әлбәттә, јенә шүүрдә) ону там һала салмаг јолу илә апарылан тәдгигат да (абстрактлашдырылмыш фикирдән конкретә доғру апарылан тәдгигат) бура дахилдир.

Маркс бу методларын биринчисини әсил тәдгигат методу, икинчисини исә шәрһ, изаһ үсулу адландырмышдыр¹.

Биринчи метод материалы һиссәләрә бөлмәк, дахили структураны ашкара чыхармаг, бу структуранын элементләри арасындакы әлагәни мүәјјәнләшдирмәк, бир сөзлә, материалы мәнимсәмәк, дәрк етмәк демәкдир. Бу мәрһәлә баша чатдыгдан сонра, икинчи мәрһәлә кәлир. Бунларын бирлији исә материалын һәгиги мәнзәрәсини әкс етдириләр. Демәли, әслиндә бунларын икиси бир ваһид методун мүхтәлиф гүтбләридиләр. Она көрә дә һәмнин методун ваһид ады вардыр; о, диалектик метод адланыр; чанлы мүшаһидәдән мүчәһрәд тәфәккүрә, орадан да практикаја шәклиндә ифадә едилир.

Диалектик методла тәдгигат апаран алим һадисәләрә ики аспектдә — тарихи вә мәнтиги аспектдә јанаша биләр. Бу о демәкдир ки, һәр бир һадисәнин инкишафыны тарихән изләмәк лазымдыр. Лакин бә'зән һәјатда елә сычрајышлар олур ки, һадисәнин тарихи инкишафы гырылыр вә ону ардычыл шәкилдә изләмәк чәтинләшир. Белә һалларда мәнтиги аспект көмәјә кәлир. Биз һадисәләрин сычрајыша гәдәр олан ахыныны мәнтиги чәһәтдән тәһлил едиләр вә ики сычрајыш дөврү арасында әлагә јарада билирик. Бурада һадисәләрин мүгајисәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едиләр.

Хүсуси методлара индуктив вә дедуктив методлар дахилдир. Индуктив методда биз ајры-ајры фәрдләрин характерик хүсусиијјәтләрини өјрәнмәк әсасында мүәјјән синфин, групун үмуми әләмәтләрини ашкара чыхарырыг. Дедуктив метод исә өјрәнилмиш үмуми әләмәтләрә әсапланараг елм үчүн мә'лум олмајан, јени фәрди әләмәтләрин өјрәнилмәсинә көмәк едиләр.

Бунлар тамла (бүтөвлә) һиссә, фәрд арасында олан мунасибәти әкс етдириләр. Она көрә дә бурада аналитик вә синтетик методларсыз кечинмәк чох чәтиндир. Беләликлә, индуксија вә дедуксијанын вәһдәти нәтичәсиндә емприк фактлар мәнтиги

¹ К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 21 (русча).

чәһәтдән үмумиләшдирилир вә һәмин үмумиләшдирмәләрдән мәнтиги нәтичәләр чыхарылыр. Анализлә синтезин вәһдәти нәтичәсиндә исә объекттин һиссәләре парчаланмасы вә һәмин һиссәләрин јенидән бирләшдирилмәси јолу илә өјрәнилән объектләр, онларын һиссәләри вә тәрәфләри арасындакы ганунаујғун әлагәләр ашкара чыхарылыр.

Үчүнчү методлара мисал олараг дил методикасы елминин тәдгигат үсулларыны (габагчыл азери дили мүүәллимләринин тәчрүбәсини өјрәниб үмумиләшдирмәк, методик ирси тәдгиг етмәк вә с.) көстәрә биләрик.

Бәс тәлимнин методлары нә демәкдир? «Педагогика» (Бақы, 1964, сәһ. 154) дәрслијиндә тәлимнин методлары анлајышынын мәзмуну белә ачылыр: «Мүүәллимнин шакирдләри биләк, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмасы вә шакирдләрин бунлара јијәләнмәси јоллары вә васитәләринә тәлимнин үсуллары вә ја методлары дејилир».

Биз инди чә үмумијјәтлә методдан бәһс едәркән көстәрдик ки, о, тәдгиг олунан объекттин шүүрда адекват шәкилдә әкс етдирилмәси, онун (объектин) маһијјәтинин ашкара чыхарылмасы вә ганунларынын дәрк олунмасы үчүн тәтбиг олунан пријомларын мәчмујдур. Тәлим методлары да, тәхминән, буна бәнзәјир. Белә ки, тәлим методлары дәрсдә кечилән материалын шакирдләрин шүүрунда адекват шәкилдә әкс етдирилмәси, фәннин маһијјәтинин баша салынмасы вә ганунларынын дәрк олунмасы үчүн мүүәллимнин тәтбиг етдији пријомларын мәчмују, биз дејәрдик ки, вәһдәтидир.

Тәлим методлары, пријомлар, васитә, иш нөвү, јол вә с. анлајышлар, үмумијјәтлә, совет дидактикасында, хусусән азери дили методикасы елминдә дегиг шәкилдә мүүәјјәнләшдирилмәмиш, онларын спесифик чәһәтләри ашкара чыхарылмамышдыр. Елә буна көрә дә һәмин терминләр чох тез-тез гарышдырылыр, бир-биринин синоними кими ишләдилер. Буну нәзәрә алараг дүшүнмәли вә мүүәјјән нәтичәјә кәлмәлијик.

Белә бир мугајисә апараг, **Азәрбајчан** сөзүндә чәми 10 сәс вардыр. Бунлардан сәккизи (а, з, ә, р, б, ј, ч, н) мұхтәлиф сәсдир, икиси исә ејни сәсин тәкрарыдыр. Демәли, 10 сәсин вә ја 8 мұхтәлиф мәхрәчли сәсин бирләшмәси **Азәрбајчан** сөзүнү әмәлә кәтирмишдир. Лакин һәмин сәсләрин башга чүр бирләшмәсиндән бир чох јени сөзләр дүзәлтмәк мүмкүндүр (белә һалда 10 сәсин һамысынын бирләшмәси әсас көтүрүлмүр). Мәсәлән, **аз, азәр, азар, нәзәр, базар** вә с. вә н. а.

Демәли, сәсләрин мұхтәлиф шәкилдә бирләшмәси, бә'зән онлардан анчаг бир гисминин иштиракы нәтичәсиндә мұхтәлиф мә'налы сөзләр дүзәлдилер. Әкәр һәмин сөзләри методлара бәнзәтсәк, онлары әмәлә кәтирән сәсләри пријомлар һесаб едә биләрик. Башга сөзлә, пријомларын өз араларында мұхтәлиф шәкилдә бирләшмәси мұхтәлиф методлары әмәлә кәтирер. Надир һалларда бир сәсдән сөз дүзәлтмәк мүмкүн олдуғу кими, бир пријомдан да метод әмәлә кәлә биләр. Мәсәлән, «Энциклопедический словарь»да **метод** сөзү белә шәрһ олунур: **метод—пријом вә ја пријомлар мәчмују**. Б. М. Кедровун «Предмет и взаимосвязь естественных наук» (М., 1967) адлы чох гијмәтли тәдгигат әсәриндә **пријом** вә **метод** синоними кими ишләдилмишдир (бах: сәһ. 42 вә сонра).

Методик әсәрләрдә чох вахт **иш нөвү** илә **метод** ејниләшдирилир. Мәсәлән, проф. А. В. Текучевин «Методика преподавания русского языка в средней школе» (М., 1958, сәһ. 58) адлы әсәриндә **грамматик тәһлил** каһ метод, каһ да иш нөвү адландырылмышдыр. «Азәрбајчан дилинин тәдриси» (I һиссә, Бақы, 1965) адлы китабда **грамматик тәһлил** каһ **метод**, каһ **васитә** кими шәрһ едилер.

Л. П. Федоренко да «Принципы и методы обучения русскому языку» (М., 1967, стр. 126 вә сонра) адлы әсәриндә **грамматик тәһлили** каһ **васитә** каһ **пријом**, каһ да **метод** адландырымышдыр вә с. Белә фактлар истәнилән гәдәрдир. Она көрә дә гаршыја тәбии суал чыхыр? **Метод, пријом, форма, нөв, вариант, структура, јол, васитә** вә с. арасындакы фәрг нәдән ибарәтдир?

Көстәрдик ки, метод пријомларын бирләшмәсиндән ибарәтдир. Бәс пријом нәдир? **Пријом бүтүн дәрс әрзиндә сабит галмајан, тез-тез бир-бири илә мұхтәлиф шәкилдә бирләшәрәк** (гаршылыгы әлагәјә кирәрәк) дәрсин даһа сәмәрәли тәшкили үчүн әсас олан педагожи ваһиддир. Дәрсин тәшкили формасы исә тәлим-тәрбијә просесинин тарихән гәјдаја дүшмүш чәрәјанетмә шәклидир. Бура тәлим-тәрбијә просесинин **синиф дәрс формасы, мәктәбдәнкәнар вә синифдәнкәнар** формалар дахилдир. Бунларын өз дахилиндә дә хусуси формалар мејдана чыха билир ки, онлары **мәшгәлә формасы** адландырмаг олар. Мәсәлән, **лаборатор мәшгәләләр, тәчрүбәләр, демонстрасиялар, кино тамашалары** вә с. бура дахилдир. Бүтүн бунларын характерик хусусијјәти одур ки, **мәшгәлә дөвүрүндә һәмин форма әввәлдән ахыра гәдәр дәјишмир, сабит**

галыр. Бу формалар тәдрис материалынын мазмунуну ачмыр, лакин иш просесиндә **мүхтәлиф методларын тәтбигини тәләб едир**. Һәмнин методлар тәдрис материалынын мазмунуну ачыр вә шакирдин ону мәннимсәмәсини тәмин едир.

Иш нөвү исә ваһид тәдрис материалынын (мәсәлә, бир мәтнин) мүәјјән саһәси, голлары үзрә апарылан ишләрдиң вә бунлар да пријомларын тәтбиги илә һәјата кечирилир. Мәсәлә, **мәтнин охунмасы, лүғәт үзәриндә иш, тәһлил** вә с. Бунларын һәр бири бир иш нөвүдүр; өзүнә мөхсус пријомларын тәтбигини тәләб едир.

Васитә синифлә мүәллим арасында гаршылыгылы әләгә јарадан, онларын бир-бирини јахшы баша дүшмәсинә көмәк едән педагожи ваһиддир. Бура әјани **васитәләр, техники васитәләр** вә с. дахилдир.

Демәли, **метод** вә **пријом** материалын мазмунуну ачыр, **форма** тәшкили характер дашыјыр, **нөв** — тәлим материалыны һиссәләрә, голлара ајырмағы тәләб едир вә с. Беләликлә дә, онлар бир-бириндән фәргләнир.

Тәлимин методлары, әсасән, ики мәсәләдән асылыдыр: 1) Һәр бир финнин тәлими просесиндә өзүнү көстәрән объектив ганунлардан; 2) Мәктәбин гаршысында дуран мөгсәддән, еләчә дә тәдрис материалынын вә шакирдләрин хүсусијјәтләриндән.

Һазырда совет мәктәбинин гаршысында ики мүһүм мөгсәд дурур: 1) Чәмийјәтин әсрләр боју әлдә етдији наилијјәтләри гыса мүддәт әрзиндә шакирдләрә мәннимсәтмәк (бура һәм елм, һәм дә тәрбијә саһәсиндәки наилијјәтләрин мәғзи, әсас мәсәләләри дахил едилир); 2) Шакирдләрин идрак габилијјәтини, мүстәгил дүшүнмәк, мүстәгил ишләмәк, факт топламағ, нәтичә чыхармағ кими чәһәтләрини инкишаф етдирмәк.

Бу мөгсәдә ујғун оларағ азәри дили тәлими методларыны үч група бөлә биләрик:

1. Билији һазыр шәкилдә верән методлар, јәни репродуктив методлар. Бу методларла иш апарылан заман мүәллимин зәһни фәаллығы шакирдин фәаллығына үстүн кәлир.

2. Шакирдин билији мүстәгил јолла (лакин мүәллимин рәһбәрлији алтында) әлдә етмәсини тәмин едән методлар, јәни продуктив методлар. Бу методларла иш апараркән шакирдин зәһни фәаллығы мүәллимин фәаллығына үстүн кәлир.

3. Комбинә едилмиш (мүрәккәб) метод. Бу методла иш апараркән мүәллимлә шакирдин фәаллығы, тәхминән, ејни сәвијјәдә олур. Бунлары белә үмумиләшдирә биләрик:

Репродуктив методлар. Бура ашағыдакы методлары дахил едирик: **практик методлар** (мәктәбдә ваһид нитг режими јаратмағ; мүәјјән мәтндән аталар сөзләрини, зәрб-мәсәлләри, тапмачалары вә с. сечиб јазмағ вә әзбәрләмәк, чәтин вә намәлүм сөзләрин изаһы; мәтнин мазмунуну данышдырмағ; шакирдләрин өз һәјат тәчрүбәләринә анд мәлүматларыны динләмәк; лүғәт вә мәлүмат китаблары үзәриндә ишләмәјә анд практик вәрдишләр ашыламағ; нитгдәки нөгсанлары нәзәри мәлүмат вермәдән ислаһ етмәк; шакирдин нитгинә мүәјјән категоријалар дахил етмәк; мütалиә вә с.), **мүәллимин сөзү** (бүтүн нөвләри илә бирликдә), **китабдакы нәзәри материаллар үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләри, үздәнкөчүрмә** јазылар вә с.

Продуктив методлар. Бура ашағыдакы методлар дахилдир: **мүшаһидә, билијин јени шәраитә тәтбиги** (грамматик тәһлил: «редактә»; «корректорлуг»; имла јазылар; өјрәнилмиш гајдаја анд јени фактлар тапмағ; дағыныг чүмлөләрдән мәтн дүзәлтмәк; чүмләни кенишләндирмәк (вә ја әксинә); мәтндә олан фе'лләрин заман вә шәхсини дәјишмәјә анд ишләр вә с.), «Композисија» методу (бүтөв мәтни әмәлә кәтирән сөзләр, чүмлөләр вә абзаслар арасындакы әләгәләри мүәјјәнләшдирмәк; әсас вә гејри әсас һадисәләри мүәјјәнләшдирмәк, мәтнин структурасыны ашкара чыхармағ; сүжети, һадисәләр арасындакы әләгәләри мүәјјәнләшдирмәк вә с.) **мазмунә мұвафиг ифадә формасы сечмәк** (инша вә ифадә јазылар; схемләр үзрә бирләшмә вә чүмлөләр дүзәлтмәк; ејни фикри мүхтәлиф синоним сөз, ифадә вә чүмлөләрлә ифадә етмәк; дикәр үслуби чалышмалар вә с.) **ифадә формасы әсасында сәтиралты мәнавы үзә чыхармағ** (мүәллифин ишләтдији васитәләрә гиймәт вермәк, онлары тәһлил етмәк; үслуби тәһлил вә с.).

Мүрәккәб (комбинә едилмиш) метода биз һәләлик евристик мүсаһибәдән башға бир шеј дахил едә билмирик.

Бүтүн јухарыда садаладығымыз методлары шәрһ едәк вә нүмунәләр көстәрәк.

Репродуктив методлардан бир групуну практик методлар адландырмышдыг. Һәмнин методларын маһијјәти ондан ибарәтдир ки, мүәллим бу методларла иш көрәркән шакирдә дилин хүсусијјәтләри, ганунлары, нормалары һаггында **һеч бир нәзәри мәлүмат вермир**. Бурада мүәллимин гаршысында дуран мүһүм мөгсәд шакирдләрин нитгини **практик гајдада зән-кинләшдирмәкдән ибарәтдир**. Бу методун әсасыны **нитгдән дилә** принципи тәшкил едир. Јәни шакирдә дилин нормала-

рыны јахшы мәннмсәтмәк үчүн онун нитгини өјрәдиләчәк гајдаја аид категоријаларла зәнкинләшдирмәјин зәурилији мәнз практик методларын әсасыны тәшкил едир. Н. К. Крупскаја јазырды ки, грамматиканын өјрәдилмәсини һеч бир вәһлә чыхыш нөгтәсинә чевирмәк олмас. Белә бир нөгтә чанлы нитгин өзү олмалыдыр. Әввәл ушаг практик олараг категоријаларла јијәләнмәли, сонра нәзәријә һәмнн категоријалар зәминдә мәннмсәдилмәлидир.¹ Ф. И. Буслајев һәлә XIX әсрин 40-чы илләриндә бу фикри чох классикчәсинә ирәли сүрмүш вә әсасландырмышдыр. Онун фикринә көрә, ана дили тәлими шакирдләрнн нитгини практик јолла лазыми фактларла зәнкинләшдирмәк үзәриндә гурулмалыдыр. Һәм дә бу вахт шакирдә һеч бир нәзәри мәлүмат верилмәмәли, грамматик изаһат апарылмамалыдыр: «Приводи дитяти все явление языка таким образом как поступает сама природа, т. е. помощью изустного выражения непосредственных представлений, помощью разговора и чтения»².

Ф. И. Буслајевнн мүәјјәнләшдирдији икинчи гајдаја көрә, ушағын нитгини практик јолла зәнкинләшдирдикдән сонра нәзәри мәлүмат кечмәк олар: «...в преподавании отечественного языка сначала упражнение, потом возведение форм к ясному сознанию; сначала уменьье, потом знание; сначала упражнение в языке, потом упражнение над языком, сначала практика, потом теория...»³.

Практик методлар мәнз бу мәгсәдә, јәни шакирдә дил һағында нәзәри мәлүмат вермәдән онун нитгини лазыми фактларла зәнкинләшдирмәк мәгсәдинә хидмәт едир; шакирди нәзәри материалы мәннмсәмәјә һазырлајыр.

Практик методлар мүхтәлиф нөвләрдән ибарәтдир. Бунлардан бири **вахид нитг режими јаратмаг** јолу илә шакирдә дүзкүн нитг установкасынын мејдана чыхмасына вә мөһкәмләнмәсинә наил олмаг методудур. Бу о демәкдир ки, бүтүн педагожи коллектив, комсомол вә пионер тәшкилатлары һамынын дүзкүн әдәби дилдә данышмасына вә јазмасына чидди диггәт јетирмәли, бүтүн дәрсләрдә шакирдләрнн нитгинн јени фактларла зәнкинләшдирилмәси мүәллимләрнн башлыча вәзифәләриндән бири олмалыдыр.

¹ Бах: Н. К. Крупская. Педагогические сочинения, изд-во АПН РСФСР, т. 3, М., 1959, стр. 72.

² Ф. И. Буслаев. О преподавании отечественного языка, М., 1844, стр. 60.

³ Жене орада, сәһ. 63.

Нитг инкишафы — шакирдин бир шәхсијјәт кими формалашмасы илә бағлы олдуғундан бүтүн педагожи коллективнн биркә сәјини тәләб едир. Акад. И. П. Павловун динамик стереотип вә Узнадзенин установка нәзәријјәләри сүбүт едир ки, харичдән инсана олан тәсир онда мүәјјән дахили гүввә әмәлә кәтирир. Һәмнн гүввә шакирдин һәркәтиннн, фәалијјәтиннн әсасыны тәшкил едир. Она көрә дә бүтүн мүәллимләр шакирдин нитгиннн зәнкинләшдирилмәсинә ејни тәләблә јанашсалар, дүзкүн установка (вахид установка) әмәлә кәлир. Әксинә, һәрә бир чүр тәләблә јанашса, мүхтәлиф установкалар јаранар вә шакирдин нитгиннн әдәби дилин фактлары илә зәнкинләшмәси иши хејли чәтинләшәр. Бунун да нәтичәсиндә, дејәк ки, диалект установкасы илә әдәби дил установкасы узун мүддәт паралел фәалијјәт көстәрәр. Мәсәлән, дејәк ки, шакирд мәктәбә кәләнә гәдәр әтраф мүһитин тәсир илә **һанчары, кәләдәм, нөш** кими сөз вә формалардан истифадә етмиш, онда һәмнн сөзләрнн јаратдығы установка фәалијјәт көстәрмишдир. Мәктәбдә педагожи коллективнн бир һиссәси **нечә, кәлирәм, нә үчүн**, башга бир һиссәси исә **һанчары, кәләдәм, нөш** ишләтдикдә шакирдин иши чәтинләшир. Она көрә дә һамы әдәби дилин нормаларына риәјәт етмәлидир. **Шакирдин нитгини зәнкинләшдирмәк үчүн мүталијјә кениш мејдан вермәк**, ушагларын бәди (вә башга) әсәрләрдән аталар сөзләри, мәсәлләр, тапмачалар сечмәсини, бунлары әзбәрләмәсини тәшкил етмәк методу да нитги лазыми фактларла зәнкинләшдирмәк үчүн чох мүһүм әһмијјәтә маликдир. Белә ки, бир тәрәфдән шакирдләр јени ваһидләрә јијәләннр, онлардан истифадә едир, дикәр тәрәфдән дә ејни фикри мүхтәлиф формада ифадә етмәјин мүмкүн олмасына аид элементар вәрдишләрә јијәләннрләр. Мәсәлән, шакирд **телефон, електрик, тәјјарә** вә с. сөзләрнн әвәзинә онларын мүәјјән әләмәтләрннн ишләтмәјин мүмкүн олдуғуну баша дүшүр: **чағырырам һүндүрдән, сәсим кәләр кәндирдән (телефон), бир сәһирли фанарам, кибритсиз дә јанарам (электрик)** вә с. Демәли, тапмачалар синоним сөз вә конструсијалардан истифадә етмәјә аид практик вәрдишләр ашылајыр, бунунла да нитги зәнкинләшдирир. Она көрә дә мүәллим кәләчәк дәрсләрдә синонимләр һағында мәлүмат верәркән мәнз бу фактларла әсасланмалы, онлардан чыхыш етмәлидир.

Һәмнн методу тәлимдә шакирдин һәјат тәчрүбәсинә әсасланмаг кими дә шәрһ едә биләрик. Амма дил тәлиминдә һәјат тәчрүбәсинә әсасланмаг әслиндә нитг практикасына әсаслан-

маг демәкдир. Она көрә дә бунлардан бирини ишләтмәк кифајәтдир: ја һәјәт тәчрүбәсинә әсасланмаг, ја да нитг тәчрүбәсинә әсасланмаг ифадәләриндән бирини ишләтмәклә кифајәтләnmәк олар.

Шакирдин нитгини практик шәкилдә зәнкинләшдирмәјә көмәк едән методлардан бири дә охунмуш мәтнин мәзмунуну мүхтәлиф шәкилдә (кениш, јығчам, мүәјјән епизод үзрә вә с.) данышдырмагдан ибарәтдир. Бу мәсәлә методик әдәбијатда аз-чох һәлл олундуғундан биз онун үзәриндә кениш дајанмырыг.

Шакирдләрин рабитәли даныша билмәк, әсас һадисәләри сечиб өн плана чәкмәк вәрдишләрини әмәли шәкилдә инкишаф етдирән методлардан бири онларын шаһиди олдуғлары, мүшаһидә етдикләри мүәјјән мәсәләләрә даир мә'луматларыны динләмәк, нөгсанлары ислаһ едәрәк ушаға дүзкүн истигамәт вермәкдир. Методик әдәбијатда бу метод «шәхси тәәсүрат вә мүшаһидә әсасында инша» адландырылыр. Бу барәдә дә мүәјјән әдәбијат тапыб охумаг мүмкүндүр.

Мүхтәлиф типли лүгәт вә әләвә мә'лумат китаблары үзәриндә ишләмәјә аид әмәли вәрдишләр ашыламаг да шакирдләрин нитг практикасыны зәнкинләшдирмәјә көмәк едир. Чох тәәсүфләр олсун ки, орфографија вә әрәб-фарс сөзләринә аид лүгәтләрдән башга, шакирдләримизин әлиндә белә вәсант јохдур. Биз синонимләр лүгәти, фразеоложи лүгәт, изаһлы лүгәт, енциклопедија лүгәтләри вә с. нәзәрдә тутуруг. Белә китабларынын нитг инкишафындакы ролуну сүбут етмәјә һеч бир еһтијач јохдур. Тәкчә ики факты гејд едәк. Әкәр ушағларын әлиндә әрәб мәншәли сөзләрин бир-бириндән нечә төрәмәсинә аид лүгәт олса, онлар баша дүшәрләр ки, **һөкм, һаким, мәһкүм, мәһкәмә, еһкам** типли сөзләр ејни көкдән дүзәлмишдир. Белә олдуғда исә һәмин сөзләрин мә'насы чох асан дәрк едилир. Ушағ билсә ки, **мүнсиф** сөзү **инсаф** сөзүндәндир, **мүхбир** сөзү **хәбәр** сөзүндәндир, онда биринчиләри (мүнсиф, мүхбир) икинчиләрин әсасында чох тез мәнмәсәјә биләр. Һалбуки белә бир лүгәт јохдур вә бу барәдә фикирләшмирик.

Икинчи бир факт. Дилдә олан бүтүн сөзләр башгалары илә мүәјјән охшарлыға вә фәргә маликдир. Хала илә **биби, әми** илә **дајы, шкаф** илә **шифонер, дөвләтлә һөкүмәт, ичласла мүшавирә, заводла фабрик** вә с. сөзләр мүәјјән әләмәтләринә көрә охшарлыг тәшкил едир. Амма һәлә белә охшар сөзләрин мүгајисәли лүгәти јарадылмамышдыр. Бу исә нитг инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир.

Шакирдин күндәлик нитгини мүшаһидә вә нәзарәт алтына алмаг, нөгсанлары ислаһ етмәк (сәбәбини изаһ етмәдән) методу да нитгин дүзкүн гурулмасына, дүзкүн инкишафына мүһүм тә'сир көстәрир.

Мә'лум мәсәләдир ки, ушағ мүрәккәб чүмләләри кечәнә гәдәр онлардан бу вә ја дикәр шәкилдә истифадә едир. Биз көзләјә билмәрик ки, онун бу сәһәдә јол вердији нөгсанлар көк салсын, һачанса мүрәккәб чүмләни тәдрис едәркән һәмин нөгсанлары арадан галдырар, сәбәбини изаһ едәрик. Демәли, нитгдәки нөгсанлары онларын елми әсасыны шәрһ етмәдән практик шәкилдә вахтындача ислаһ етмәк лазымдыр.

Нәһәјәт, практик методлардан бири дә мүәллимин шуурлу олараг лазыми фактлар сечмәси, һәр дәрәдә онлардан бир нечәсини ушағын нитгинә дахил етмәсидир. Бу, сонракы дәрәләрә һазырлыг мәгсәдини күдүр. Мәсәлән, мүәллим шакирдин нитгиндә ишләдилмәјән (ја да аз ишләдилән) мүәјјән конструкторлары өзү ишләдир вә бу тәдричән ушағын нитгинә кечир. Еләчә дә ифадә вә инша јазылары һазырлыг заманы, һәмин јазыларын апарылмасына 10—15 күн галмыш мүәллим лазыми фактлары мүәјјәнләшдирмәли вә нитгә дахил етмәлидир. Бунлар кәләчәк мөвзулары мәнмәсәтмәк үчүн көрүлән әмәли тәдбирләрдир.

Репродуктив методлардан икинчиси һазырда мәктәпләрдә истифадә етдијимиз мүәллимин сөзү методудур. Бунун практик методлардан фәрги одур ки, мүәллим тәкчә әмәли ишләрлә кифајәтләнмир, нәзәри мә'лумат да верир: шәрһ едир, баша салыр, әләгә вә мүнәсибәтләри ачыр вә с. Бәс буну нә үчүн репродуктив методлара дахил едирик? Чүнки бурада мүәллимин зәһни фәаллығы үстүнлүк тәшкил едир; шакирдләрин идрәк габилитәти зәиф, јаддашы исә сүр'әтлә инкишаф етдирилир. Бүтүн репродуктив методларда јаддаш өн планда олур: **шакирд көрүр, ешидир вә јадда сахламаға чалышыр.** Јадда сахладығыны јенидән мүәллимә гајтарыр.

Репродуктив методларын үчүнчүсү дәрсликдәки нәзәри материаллар үзәриндә иш, дөрдүнчүсү исә үздәнкөчүрмә јазылардыр. Бунлар методик әдәбијатда шәрһ едилдијиндән биз мәсәләни узатмаг истәмирик.

Продуктив методларын репродуктив методлардан әсас фәрги одур ки, бунлар (продуктив методлар) идрәк фәалијәтини даһа јахшы инкишаф етдирир; мүәллимин фәаллығы, нисбәтән, арха плана кечир, шакирдинки исә өн плана чәкилир.

Продуктив методлар ашагыдакылардан ибарәтдир: **Мүшанидо методу**. Бу методла ишләжән мүәллим шакирдә мүәјјән бир дил материалы, дејәк ки, мәтн верир вә лазыми категоријаны тапмағы тапшырыр. Мәсәлән, мүәллим V синифдә «Исим һаггында үмуми мәлүмат» мөвзусунун тәдрисинә белә башлајыр:

— Ушаглар, сизә бир мәтн верәчәјәм, ону охујун вә әшјанын адыны билдирән сөзләри сечиб дәфтәринизә јазын.

Мүәллим «Ана гојну» (М. Асланов, Ифадә јазы мәтнләри; Бақы, 1965, сәһ. 34) мәтнини ушагларга тәгдим едир.

Шакирдләр мәтндә олан **Чәмилә, ев, гуш, јер, тојуг, чүчә, ана, базар, хаһиш, мағазга, јаж, тә’тил, севинч, көз, баш, гуту вә с. исимләри сечирләр.**

Мүәллим икинчи бир тапшырыг верәрәк дејир: — Сечдијиниз сөзләри чаваб олдуғлары суалларга көрә групплашдырын.

Шакирдләр **ким** суалына чаваб олан сөзләри (Чәмилә, ата, ана...) бир, **нә** суалына чаваб олан сөзләри (ев, гуш, јер, тојуг, чүчә...) башга, **һара** суалына чаваб оланлары исә үчүнчү група дахил едирләр.

Мүәллим үчүнчү бир тапшырыг верир: — Топладығыныз фактлар әсасында исмин әламәтләрини мүәјјәнләшдирын.

Шакирдләр көстәрирләр ки, исимләр шејләрин адыны билдирир вә **ким, нә, һара** суалларындан биринә чаваб верир...

Беләликлә, мүәллимин әсас иши шакирдләрин мүстәгил фәалијјәтини тәшкил етмәк, онларга истигамәт вермәк, рәһбәрлик етмәк олур. Шакирдләр исә мүшаһидә апарыр, факт топлајыр, групплашдырыр, үмумиләшдирир вә мүәјјән нәтичә-јә кәлирләр. Мүәллим бу әмәлијјаты јекунлашдырыр, шакирдләрин сәһвләрини дүзәлдир вә исмин дикәр әламәтләри һаггында әлавә мәлүмат верир.

Бу методдан нә вахт истифадә етмәк даһа фајдалы олур? Үмумиләшмиш шәкилдә десәк, һәммин метод о вахт сәмәрә верир ки, шакирдләрин мүстәгил мүшаһидә апармасы вә нәтичә чыхармасы үчүн мүәјјән зәмин јарадылмыш олсун. Конкрет шәкилдә белә дејә биләрик: а) шакирдләр ибтидаи синифләрдә һәммин категоријага аид мүәјјән мәлүмат әлдә етмиш олсунлар; б) онларын бир вә ја бир нечә дәрәс әввәл өјрәндикләри билик бу күн мүшаһидә апармаға көмәк едә билсин; в) шакирдләрин һәјат тәчрүбәси мүшаһидә апармаг үчүн мүәјјән зәмин јаратмыш олсун вә с.

Јухарыда вердијимиз мисалын (нүмунәнин) әсасыны ша-

кирдләрин ибтидаи синифләрдән алдығлары мәлүмат, гисмән дә һәјат тәчрүбәләри тәшкил едир. Һәр бир синфин өзүндә әввәлки мөвзулар сонрагы үчүн зәмин јаратдығындан мүәллим мүшаһидә методундан истифадә етмәк имканы газаныр. Бир нечә факта нәзәр салаг. Белә фәрз едәк ки, V синифдә сөзүн гурулушча нөвләри репродуктив методларга, дејәк ки, шәрһ методу илә башга салынмышдыр. Бунун ардынча исмин, сифәтин, сајын, фе’лин гурулушча нөвләри кечилир. Бүтүн бу мөвзуларын һамысыны мүшаһидә методу илә кечмәк олар вә лазымдыр.

Шакирд сөзләрин гурулушча нөвләрини (§ 15 вә сонра) кечәркән өјрәнмишдир ки: а) көк нәдир?, б) шәкилчи нәдир?, в) сөздүзәлдичи шәкилчи нәдир?, г) сөздәјишдиричи шәкилчи нәдир?, ғ) садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөз нәдир? вә с.

О, ибтидаи мәктәбдә исим, сифәт, сај вә с. һаггында мүәјјән мәлүмат алмышдыр. Бүтүн бу фактлар мүәллимә имкан верир ки, нитг һиссәләринин гурулушча нөвләрини мүшаһидә методу әсасында кечсин.

Исмин гурулушча нөвләрини кечәркән мүәллим јенә дил факты үзәриндә мүшаһидә методуна мүрациәт едир: — Ушаглар, мәтни охујун, исимләри шәкилчиләрлә бирликдә сечиб дәфтәринизә јазын. Шакирдләр мүәллимин тәртиб етдији мәтндән **ев, евчик, јолдаш, балыгчы, отлаг, дашлыг, мејданча, Дағыстан, күлдан, јаначаг, јорған-дөшәк, кечә-күндүз, евдән, јолдаша, мејданы** кими исимләри сечиб дәфтәрләринә јазырлар.

Мүәллим икинчи бир тапшырыг верир: — Сечдијиниз сөзләри үч група бөлүн: садә сөзләри бир, дүзәлтмәни икинчи, мүрәккәби исә үчүнчү група дахил един: (38-чи сәһифәдәки чөдвәлә бах).

Мүәллим тапшырығын үчүнчү мәрһәләсинә кечир: — Тапдығыныз сөзләри көк вә шәкилчијә ајырын...

Сонра дөрдүнчү мәрһәлә кәлир: — Шәкилчиләрин һансынын сөздүзәлдичи, һансынын сөздәјишдиричи олдуғуну мүәјјәнләшдирын...

Белә бир ардычыллыгга мүәллим шакирдләрин фәалијјәтини елә тәшкил едир ки, онлар тәдричән әјани идракдан мәнтиги тәфәккүр сәвијјәсинә доғру аддымлајыр, мүстәгил әмәк сәрф едәрәк јени билијә јијәләнирләр.

Бу метод тәкчә нитг һиссәләринин гурулушча нөвләрини кечәркән дејил, онларын (нитг һиссәләринин) үмумилик тәшкил едән бүтүн әламәтләрини өјрәдәркән ишә јараја биләр.

Сада	Дүзөлтмө	Мүрөккөб
ев евдөн јолдаша мејданы ана от...	евчик јолдаш балыгы отлаг дашлыг мејданча Дагыстан күлдан јаначаг...	јорған-дөшөк кече-күндүз элүзүјан көкликоту...

Мәселән, исмин мә'нача нөвлөри репродуктив методларла кечилер, сифәтин, сајын, әвәзлијин вә с. мә'нача нөвлөри һәмнин зәмин үзәриндә мүшаһидә методу илә кечилер.

Исмин һалланмасыны өјрәнән шакирд онун әсасында сифәтин, сајын, әвәзлијин, мәсдәрин һалланмасыны мүшаһидә методунун нәтичәсиндә мәнимсәјир. Исмин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәсини билән шакирд онун әсасында сифәтин, сајын да мәнсубијјәтә көрә дәјишмәсини мүстәғил мүшаһидә јолу илә өјрәнә билер вә с.

Демәли, мүшаһидәннин тәтбигиндә бир шеји әсас көтүрмәлијик: шакирддә зәмин јарадылмышдыр, ја јох!

Продуктив методлардан икинчиси **билијин јени шәрәнтә тәтбигидир, јарадычы тәтбиг методудур**. Бу метод өз маһијәтинә көрә мүшаһидә методуна бәнзәсә дә ондан фәргләнир. Белә ки, мүшаһидә методунда шакирд мә'лум билијә әсаслаһыб **јени** билик әлдә едир, амма јарадычы тәтбигдә исә өјрәнилмиш билик кенишләндирилир, дәринләшдирилир вә мөһкәмләндирилир. Бурада көһнә билик јени саһәјә көчүрүлмүр, өјрәнилән категоријанын мүхтәлиф чәһәтләрини әһәтә едир. Мәселән, мүшаһидә методунда исим һаггында верилән билик зәмининдә сифәт мәнимсәдилерди, амма јарадычы тәтбиг методунда шакирд анчаг исим анлајышы даһилиндә фәалијјәт көстәрир, бир мәфһум һаггындакы билијини башга мәфһумун үзәриндә көчүрмүр. Факта мүрачиәт етмәк даһа јакшыдыр.

Мүәллим V синифдә **ы, и, у, ү** саитләринин дүшмәси гајдаһыны кечир. О өз фикрини баша салмаг үчүн чәми дөрд сөзлә мәһдудлаша биләр: **исим, ағыл, бурун, фикир...**

Һәмнин сөзләр үзәриндә апарылан әмәлијјатдан ашағыдакы нәтичәләр чыхарылыр:

1) бу сөзләр икиһечалыдыр; 2) биринчи һечалар саитлә битир, икинчиләр саитлә; 3) икинчи һечада олан саитләр гы-

са тәләффүз олунур; 4) белә сөзләрә саит артырылдыгда икинчи һечада олан сәсләр (саитләр) дүшүр; 5) һәмнин сөзләр **м, н, р, л** саитләриндән (сонорлардан) бири илә битир.

Шакирд баша дүшүр ки, һәмнин әләмәтләрә ујғун кәлән сөзләрдә **ы, и, у, ү** саитләри дүшүр. Сонра мүәллим ушагларла тапшырыр ки, өзләри јени сөзләр тапсынлар (мүхтәлиф мәнбәләрдән) вә һәмнин шәртләри онлара тәтбиг едәрәк саитләрин дүшмәсини мүәјјәнләшдирсинләр. Онлар әләвә олараг чоһлу икиһечалы сөзләр тапыр, јухарыдакы шәртләри бу сөзләрә тәтбиг едирләр; **габир, гәдир, әтир, Мисир, өмүр, сәтир, фикир, абыр; исим, чисим, гисим; әсил, нәсил, фәсил, шәкил, оғул; зәһин, бурун, бојун, гарын** вә с. сөзләрин һәмнин өјрәнилмиш гајдаја табе олдуғуну, **агил, Фазил, ноғул, гојун (һејван), Нәсир** типли—сөзләрин исә табе олмадығыны ашкара чыхарырлар. Бунун сәбәбини изаһ едир, беләликлә дә, өјрәнилән һадисәннин маһијәтини даһа дәриндән дәрк едирләр.

Бурадан ајдын олур ки, јарадычы тәтбиг методу бир һадисәннин чәрчивәсиндә фәалијјәт көстәрмәји тәләб едир.

Јарадычы тәтбиг методунун мүхтәлиф пријомлары вардыр ки, онлардан бири дә **грамматик тәһлилди**. Бу пријом ушаглардан тәләб едир ки, өјрәндикләри билик чәрчивәсиндә мүәјјән дил фактыны ашкара чыхарсынлар вә онун маһијәтини әкс етдирән әләмәтләри көстәрә билсинләр. Орфографик тәһлил, дурғу ишарәләринә аид тәһлил, үслуби тәһлил дә, һәмнин методун мүхтәлиф пријомларындан башга бир шеј дејилди.

Дағының чүмләләрдән мәтн дүзөлтмәк, сада чүмләләри јени сөзләр артырмагла кенишләндирмәк, мәтндәки фәлләрин заман вә шәхсини дәјишдирмәк үзрә апарылан ишләр дә јарадычы тәтбиг методунун мүхтәлиф пријомлары кими шәрһ олунмалыдыр.

Шәрти олараг «Композија методу» адландырдығымыз үсул шакирдләрин нитгини вә тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәкдә мүһүм әһәмијјәтә маликди. Бунун маһијјәти одур ки, шакирдин ајры-ајры битмиш чүмләләр, абзаслар арасындакы әлағәләри мүәјјәнләшдирмәсинә көмәк едир, рабитәли нитгин структурасыны, әсас әләмәтләрини мәнимсәдикдә, дәрк етмәкдә мүһүм рол ојнајыр.

Азәри дили тәләминин методлары һаггында сөһбәт ачмаг, онлары даһа да тәкмилләшдирмәк үчүн елми гүввәләри бирләшдирмәк үмуми ишимизә хејли фајда верә биләр.

ДӘРСЛИКДӘКИ БӘЗИ ГРАММАТИК ТӘРИФ ВӘ ГАЈДАЛАРА ДАИР

Габил ТАҒИРОВ,

Абшерон районунун Туг-завод гәсәба-
синдәки сәккизиллик мәктәбин дил-
әдәбијат мұәллими

ДИЛИМИЗИН грамматик гурулушуну шакирдләрә мә-
нимсәтмәк үчүн, тәриф вә гајдаларын бөјүк әһәмијјәти
вардыр. Бу чәһәтдән дәрсликдәки тәриф вә гајдаларын
елми-методик чәһәтдән дүрүст вә дәгиг олмасы вачибдир.

Сон илләрдә азәри дили дәрсликләриндә олан грамматик
тәриф вә гајдалар хејли тәкмилләшдирилмиш олса да, бу са-
һәдә һәлә дә нөгсанлар вардыр. Фикримизи ајдынлашдырмаг
үчүн фактлара кечәк. Мә'лумдур ки, морфолокијанын бир
бөлмәси олан «Сөзүн тәркиби» мөвзусу програмын ән мүнүм
бәһсләриндән биридир. Бу мөвзунун кениш тәдриси шакирд-
ләрә грамматик тәһлилин мұхтәлиф нөвләриндән сәмәрәли
истифадә етмәјә кениш имкан јарадыр, һәм дә јазы гајда-
ларынын өјрәдилмәси үчүн фајдалыдыр. Һәмин бөлмәнин
тәдрисиндә шакирдләрә **көк, әсас, сөз вә шәкилчиләр** һаггында
дәрин билик верилмәлидир. Лакин тәчрүбә кәстәрир ки, бу
мөвзу кечилиб гуртардыгдан сонра шакирдләр көк, сөз, әсас
анлајышларыны бир-бириндән фәргләндримәји бачармыр,
онлары бир-бири илә гарышыг салыр, бә'зән дә тамамилә еј-
ниләшдириләр. Бунун да сәбәби һәр шејдән әввәл, һәмин ан-
лајышларын дәрсликдә дүзкүн ишыгландырылмаамасыдыр.
Дәрсликдә бу мөфһумлар һаггында там вә дүрүст олмајан
мә'луматлар верилмишдир. Мәсәлән, дәрсликдә¹ сөздүзәлдичи
шәкилчиләрә белә тәриф верилир: «Јени сөз дүзәлтмәк

¹ С. Чәфәров «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, V—VI
синиләр үчүн, Азәртәдриснәшр, 1967, сәһ. 24.

үчүн көкләрә артырылан шәкилчиләрә сөздүзәлдичи шәкил-
чиләр дејилир; мәсәлән: күл-дан, сағ-ычы»¹.

Мүәллиф бурада мәсәләјә биртәрәfli јанашмышдыр.
Чүнки тәрифдән белә бир јанлыш нәтичә чыхыр ки, сөздү-
зәлдичи шәкилчиләр јени мә'на әмәлә кәтирмәк үчүн анчаг
көкә артырыла биләр. Тәрифдәки јанлышыг һәмин мөвзу-
нун дикәр гајдасында да өзүнү кәстәрир: Мәсәлән, орада де-
јилир: «Сөздүзәлдичи шәкилчиләр бир гајда олараг, көклә-
рин сонуна артырылыр, лакин дилимиздә, чох аз мигдарда көк-
ләрин әввәлине артырылан шәкилчиләр дә вардыр, мәсәлән:
на-хош, на-разы»².

Дәрсликдә верилмиш мә'луматдан ашағыдакы јанлыш
нәтичәләр чыхыр:

1. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр анчаг көкә артырылыр.

2. Әсас вә ја сөзә артырылан сөздүзәлдичи шәкилчиләр
јени сөз дүзәлдә билмир.

Һалбуки, тәјјарәчилик, памбыгчылыг сөзләриндә **лыг,**
лик сөздүзәлдичи шәкилчиләри, наразылыг, надинчлик сөз-
ләриндәки **на** сөздүзәлдичи шәкилчиси көкә дејил, әсаса, да-
һа догрусуну, сөзә артырылмыш, ејни заманда јени мә'на да
әмәлә кәтирмишдир. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр көкә јох, сө-
зә артырылыр — демәк она көрә догру олар ки, һәр бир көк
сөз олдуғу һалда, һәр бир сөз һеч дә һәмишә көк ола билмир.
Мәсәлән, **јаз, тәјјарә, сүд** вә с. көк олмагла барабәр, һәм дә
сөздүр. Лакин **јазы, тәјјарәчи, сүдчү** сөз олдуғу һалда көк де-
јил. Лазым көләрсә һәмин сөзләрдән сөздүзәлдичи шәкилчи-
ләр васитәси илә даһа јени сөз — башга лүғәти мә'наја ма-
лик олан сөз (јазычылыг, тәјјарәчилик, сүдчүлүк) әмәлә кә-
тирилә биләр. Онда бу шәкилчиләр көкә јох, сөзә артырыл-
мыш олур.

Көрүндүјү кими, дәрсликдә сөзлә көк анлајышы бир-би-
ри илә гарышдырылмыш. сөздүзәлдичи шәкилчиләрә елми-
методики нөгтеји-нәзәрдән гејри-дүрүст тәриф верилмиш-
дир. Оун дүрүстләшдирилмәси чох вачибдир.

Бизчә, һәмин тәрифи «јени мә'на әмәлә кәтирмәк үчүн
сөзләрә артырылан шәкилчиләрә сөздүзәлдичи шәкилчиләр
дејилир» вә јахуд «Дүзәлтмә сөзләри әмәлә кәтирән шәкил-
чиләрә сөздүзәлдичи шәкилчиләр дејилир» формасында вер-
мәк даһа дүзкүндүр.

¹ С. Чәфәров. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы». I һиссә, V—
VI синиләр үчүн, Азәртәдриснәшр, 1967, сәһ. 24.

² А. Абдуллајев, «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин
методикасы», Азәртәдриснәшр, Бақы, 1964, сәһ. 100.

Дәрсликдә әсаса верилән тә'риф дә дүзкүн дејилдир. Тә'рифдә әсасын ән мһүм әләмәти көстәрилмәдијиндән тәдрис просесиндә онун әсил маһијәтини ачмағ мүмкүн олмур вә шакирдләрдә дә бу барәдә дүзкүн тәсәввүр јаранмыр.

Дәрсликдә әсаса белә тә'риф верилир: «Сөздәјишдиричи шәкилчи атылдыгдан сонра сөзүн јердә галан һиссәси әсас адланыр».¹

Тә'рифдән ашағыдакы јанлыш нәтичәләр чыхыр. Биринчи, тә'рифдән белә ајдын олур ки, евдә, дәмирчидән вә с. кими сөзләрдә сөздәјишдиричи шәкилчиләр (да, дан) атылдыгдан сөзүн јердә галан һиссәси (ев, дәмирчи) әсас олур.

Бу, јанлыш фикирдир. Әкәр һәмин һиссәләр (ев, дәмирчи) әсасдырса, бәс көк вә дүзәлтмә сөз нәдир? Демәли, бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, көк, дүзәлтмә сөз вә әсас анлајышлары ејни шеј имиш. Һалбуки, бу мәфһумлар бир-биринин ејни дејилдир. Онлар мүхтәлиф хүсусијјәтләрә көрә бир-бириндән тамамилә фәргләнирләр.

Икинчи, тә'рифдән белә мәлум олур ки, әсас, сөздә сөздәјишдиричи шәкилчи олдуғу заман мөвчуд олур. Галан һалларда сөздә әсасын олмасы мүмкүн дејил. Һалбуки «јазычылығ» сөзүндә һеч бир сөздәјишдиричи шәкилчи олмадығы һалда јазы сөзү чы сөздүзәлдичи шәкилчисинә, јазычы сөзү исә лығ сөздүзәлдичи шәкилчисинә көрә әсасдыр. Одур ки, сөз дахилиндә әсасы мөјјән етмәк үчүн сөздәјишдиричи шәкилчиләр һағгында фикирләшмәјин һеч бир әһәмијјәти јохдур. Чүнки әсас, сөздә сөздәјишдиричи шәкилчи олмадығы заманда да мөвчуд олур. Демәли, әсас һеч дә сөзүн сөздәјишдиричи шәкилчиси атылдыгдан сонра јердә галан һиссәси олмајыб, сөзүн көклә шәкилчидән ибарәт олан вә әсасында јени лүғәти мә'на дүзәлдән һиссәсидир. Үчүнчү, тә'рифин ән бөјүк нөгсан чәһәтләриндән бири дә орадакы һөкмләрин өзүнү доғрултмамасыдыр. Мәсәлән, гушчулуғун сөзүндә ун сөздәјишдиричи шәкилчи атылдыгдан сонра јердә галан һиссә (гушчулуғ- әсас ола билмир. Гушчулуғун сөзүндәки ун сөздәјишдиричи шәкилчи исә һәмин сөздә һеч бир јени лүғәти мә'на дүзәлдә билмир. Һәмин сөздә әсас, анчағ гушчу ола биләр. Чүнки сөзә артырылан луг сөздүзәлдичи шәкилчи өзүндән әввәлки чу сөздүзәлдичи шәкилчинин јаратдығы лүғәти мә'на әсасында јени мәзмун јарадыр.

¹ С. Чәфәров, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, V—VI сифләр үчүн, Азәртәдриснәшр, Бақы, 1967, сәһ. 29.

Дәрслик мөәллифи мисал кәтирдји «Әлиһүсејнин бачысы колхозда ишләјир» чүмләсиндә Әлиһүсејн, бачы, колхоз, ишлә сөзләрини әсас адландырмагла вә сонра бунлардан: «бачы» вә «колхоз» садә, «ишлә» дүзәлтмә, Әлиһүсејн исә мурәккәб сөздүр демәклә көк, әсас вә сөз анлајышларыны бир даһа бир-бири илә гарышдырмышдыр.¹

Бунлары ејниләшдирмәк, көкү әсас, әсасы сөз вә с. шәклиндә үмумиләшдирмәк, шүбһәсиз, нөгсандыр. Тәдрис просесиндә бу кими нөгсанлара јол вермәк олмаз. Мөәллифин кәтирдји мисалларда әсас јохдур. Бунлардан «бачы», «колхоз» көк, «ишлә» дүзәлтмә сөз, «Әлиһүсејн» исә мурәккәб сөздүр.

«Сөзүн гурулушу» бәһсини елә тәдрис етмәк лазымдыр ки, шакирдләр көк, әсас, сөз вә с. кими мәфһумларын мһүм әләмәтләрини асанлыгла мөјјәнләшдирсин вә һәмин мәфһумлары бир-бириндән фәргләндирмәји бачарсынлар.

Методик әдәбијјатда һағлы оларағ әсасын дәрсликдәки тә'рифинин дүзкүн олмамасы көстәрилмиш вә она белә бир тә'риф верилмишдир:

«Көклә сөздүзәлдичи шәкилчидән ибарәт олан, һәмчинин әсасында јени лүғәти мә'налар јарадылан дүзәлтмә сөзләрә әсас дејилир».²

Әкәр әсасларын әмәлә кәлмәси үчүн бир гајданы нәзәрә алмасағ, тә'рифи доғру сајмағ олар. Һалбуки һәмин гајданы мөәллиф өз мәғаләсиндә чох дүзкүн шәрһ етмиш, лакин нәдәнсә әсаса тә'риф верәркән бу мәсәләни нәзәрдән гачырмышдыр.

Мәғалә мөәллифи јазыр: «Әлиндәки сөзүндә әл сөзүн көкү, -и мәнсубијјәт шәкилчиси, -н битишдиричи самит, -дә јерлик һал шәкилчиси, -ки исә сөздүзәлдичи шәкилчидир. (Биз һәмин сөзү «әл-и-н-дәки» шәклиндә версәк јенә дә мәғсәддән узаглашмырығ). Ајдындыр ки, -ки шәкилчисини әл сөзүнә артырмагла әлиндәки сөзүн ифадә етдији мәзмуну јаратмағ олмаз. Чүнки -ки шәкилчиси әл сөзүнү дејил, әлиндә сөзүнүн мәзмуну әсасында јени сөз јарада билмишдир.»³

¹ С. Чәфәров, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә V—VI сифләр үчүн, Азәртәдриснәшр, Бақы, 1967, сәһ. 29.

² И. Бајрамов, В. И. Ленин адына АДПИ-нин елми әсарләри, XI серија, Азәрбајчан дилиндә сөзүн гурулушу вә онун өјрәдилмәси јоллары, Бақы, 1965, сәһ. 42—43.

³ И. Бајрамов, В. И. Ленин адына АДПИ-нин елми әсарләри, XI серија, № I, Азәрбајчан дилиндә сөзүн гурулушу вә онун өјрәдилмәси јоллары, Бақы, 1965, сәһ. 42.

Демэли, бу гайдадан ајдын олур ки, элинде сөзү ки шәкилчисинә көрә әсасдыр. Ејни заманда элинде сөзү дүзәлтмә сөз дејил. Чүнки и, н, дә шәкилчиләри сөздүзәлдичи шәкилчи дејил. Онда биз мегалә мұәллифинин әсаса вердији тәрифдәки бәзи ифадәләри дәјишдирсәк, әсасын тәрифини ашағыдакы шәкилдә даһа да дүрүстләшдирмиш оларыг: Сөзүн көклә шәкилчидән ибарәт олан вә һәмчинин әсасында јени лүгәти мәнә јарадылмыш һиссәсинә әсас дејилидр.

Бир шеји дә гејд етмәк лазымдыр ки, бәзән бир сөз дахилиндә бир нечә әсас мұәјјән етмәк олур. Мәсәлән, јазычылыг сөзүндә јазычы шәкилчисинә көрә, јазычылыг сөздүзәлдичи шәкилчисинә көрә әсас һесаба едилә биләр. Лакин бу кими сөзләрдә әсас ахырынчы шәкилчинин јени лүгәти мәнә јаратмаға гадир олан һиссәдир. Демэли, јазычылыг сөзүндә әсас онун јазычы һиссәсидир. Чүнки, јазычылыг сөзү јазычы сөзү әсасында јаранмышдыр.

Ону да көстәрмәлијик ки, ејни заманда бир нечә сөздәјишдиричи шәкилчи гәбул етмиш сөзләрдә әсасы ахтармағын лүзүму јохдур. Чүнки бу шәкилчиләр јени лүгәти мәнә јаратмаг хүсусијјәтинә малик дејилләр.

Көрүндүјү кими, дәрсликдә «Сөзүн тәркиби» мөвзусуна аид верилмиш мәлүматда әсас мәсәләләр гарышдырылмышдыр. Бу кими нөгсанлы тәриф вә гайдаларын тәдриси нәтичәсиндә шакирдләр сөзүн гурулушу илә билаваситә әлағадар олан бир сыра мұһүм мәсәләләри дәриндән мәнмәсәјә билмирләр. Һалбуки, бизчә бу мәсәләләр шакирдләрин билик, баचारыг вә вәрдишләринин тәшәккүлү үчүн ән зәрури мәсәләләрдир.

Тәриф вә гайдаларын шүүрлу өјрәнилмәси мұһүм тәдрис әһәмийәти олан мәсәләдир. Бунларын шүүрлу өјрәнилмәси исә биринчи нөвбәдә тәриф вә гайдаларын дәрсликдә нечә шәрһ едилмәсиндән асылыдыр. Лакин мөвчуд дәрсликләримиз бу чәһәтдән бир гәдәр гүсурлудур. Фикримизи фактларла ајдынлашдыраг.

Мәлүмдур ки, һәр һансы грамматик тәрифин тәркибинә дахил олан компонентләрин мәнәси шакирд үчүн нә гәдәр ајдын олурса, тәриф дә бир о гәдәр тез вә асан мәнмәсәнидир.

Исмин тәрифи бу чәһәтдән нөгсанлыдыр. Азәри дилинин граматикасы китабында исмә белә тәриф верилдр: «Эшја билдирән, ким? нә? вә һара? суалларындан

биринә чаваб олан сөзләр исим адланыр». Бу тәрифдә эшја сөзү шәхс адларыны (Адил, Надир, пионер, мұәллим, сәрнишин, тәјјарәчи), башга чанлыларын адларыны (довшан, гурд, һөрүмчәк, тојуг), чисим вә мөкан адлары (китаб, китабхана, дүшәркә, стул), тәбиәт һадисәләринин адыны (шахта, күләк, залзәлә, партлајыш, думан), ичтиман һадисәләрин адларыны (сүлһ, мұһарибә, митинг, мұбаризә, ингилаб), әләмәтләрин адларыны (ловғалыг, тәвазәкарлыг, садәлик, кәнчлик), заман аңлајышы адыны (вахт, саат, дөгигә), маддә адларыны (су, газ, нефт, дахили һадисә адларыны (севинч, кәдәр, нифрәт, горху), мәнәви вә абстракт аңлајыш адларыны (хәјал, шүүр, фикир, диггәт), јејинти мәнсулларынын адларыны (чөрәк, бугда, пендир), кәнд тәсәррүфатында ишләдән лән машынларын адларыны (трактор, комбајн) әһатә едән кениш бир мөфһум кими нәзәрдә тутулараг ишләдилмишдир. Демэли, бу сөз һәр шеји әһатә едә билән эшјавилик мәнәсиндә дүшүнүлмәлидир. Лакин апардығымыз мұшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, исмин тәрифинә дахил едилмиш эшја сөзү шакирдләр тәрәфиндән нәзәрдә тутулдуғу дәрәчәдә баша дүшүлмүр. Онлар эшја мөфһумуну мұхтәлиф чүр изаһ едирләр. Белә ки, «эшја нә билдирир?» суалына шакирдләр ашағыдакы чаваблары верирләр.

1. Эшја, стол, стул, шкаф- чарпајы, јазы тахтасы, мүрәккәб табы вә с. билдирир.

2. Эшја китаб, дәфтәр, журнал, гәзет, хәритә, пәнчәрә, тапы, дивар вә с. билдирир.

3. Биз әтрафымызда көрдүкләримизин һамысыны эшја адландыра биләрик: мәсәлән, даш, торпаг, јер, көј, дәниз, су, битки вә с.

Көрүндүјү кими, шакирдләр эшја сөзүнү әсасән синиф вә ев аваданлығы, дәрс лөвазыматы кими изаһ едирләр. Бәзиләри исә эшја мөфһумуну көзә көрүнән чисимләр һесаба едирләр. Онларын бәзиләри шәһәр, кәнд, дағ, инсан, һејван вә саир исимләрин эшјавилик характерә малик олмасыны ешидәндә тәәччүбләнир, бәзиләри исә буна етираз едирләр. «Бәс онда Бакы нәдир?», «Әли кимдир.» суалына онлар «Бакы исимдир», «Әли дә исимдир», чүнки Бакы шәһәр ады, Әли исә адам ады билдирир, ејни заманда һәр икиси хүсуси исимдир» чавабыны верирләр. Онлар «Эшјалары ким сајар» суалына аз мигдар мисал сөјләјә билдикләри һалда «Исимләри ким

сајар?» суалына хејли мигдар мисал кәтирирләр. Һәтта һәмнин мисалларың мұхтәлифлији аз галыр ки, исмин мә'на нөвләрини әһатә етсин. Бүтүн бунлар тәсдиғ едир ки, шакирдләр исми кениш даирәдә баша дүшдүкләри һалда, әшја мәфһумуну чох дар даирәдә баша дүшүрләр. Бунунла да әшја мәфһумунун һәчми исим мәфһумунун һәчминдән дар олур. Һалбуки, тә'рифдә әшја билдирән сөзләрә исим дејилир.

Апардығымыз тәчрүбәләр кәстәрир ки, әшја мәфһуму илә исим мәфһумунун бир-биринә гаршы гојулмасының әсас сәбәби исмин тә'рифинә ад **мәфһумунун** дахил едилмәсидир. Чүнки бу һал исмин сонракы тәдрисиндә даһа габарығ шәкилдә өзүнү кәстәрир. Чүнки исмин мә'нача нөвләринин тәдриси садә вә конкрет әшјаларың адларыны билдирән исимләрин өјрәнилмәси илә башлајыр, сонра мүрәккәб вә мүчәррәд әшјаларың адларыны билдирән исимләрин мәнимсәнилмәсинә кечилир¹. Даһа доғрусу, исмин мә'нача нөвләринин тәдриси заманы шакирдләр өјрәнирләр ки, бүтүн исимләр садә, конкрет, мүрәккәб вә мүчәррәд әшјаларың адларыны билдирмәклә мә'на группара бөлүнүр. Бу группардан кәнарда һеч бир исим гала билмәз; хусуси вә үмуми исимләрин тәдрисиндә өјрәнирләр ки, бүтүн исимләр хусуси вә үмуми олмагла ики чүр олур. Үмуми исимләр ејни чинсли әшјаның адыны билдирир, хусуси исимләр исә ејни чинсли әшјаның бирини адыны билдирир. Хусуси вә үмуми исимләрдән дә кәнарда һеч бир исим гала билмәз. Демәли, шакирдләр фикирләшир ки, бир һалда ки, исмин һәм мә'на нөвләри, һәм дә хусуси вә үмуми олмасы адлара әсасланыр, онда исим әшја јох, әшјаның адыны билдирир. Бунунла да шакирд тәсәввүрүндә исим мәфһумунун һәчми артыр, әшја мәфһумунун һәчми исә даралыр. Доғруду, грамматикада әшја ледикдә инсан, чисим, һејван, һадисә вә саирәјә верилмиш адлары баша дүшмәк лазымдыр. Анчағ бу, дилчилик нөгтеји-нәзәринчә доғру олса да, методик чәһәтдән өзүнү доғрултмур. Чүнки әшја мәфһуму бүтүн чисим, һадисә вә хусусијјәт адларыны әһатә едән кениш бир мәфһум кими баша дүшүлмәдијиндән шакирдләр исим анлајышыны да кениш дәрк етмәкдән јайыныб мәнһуд бир саһәјә

бағланмыш олурлар. Мәлумдур ки, әшја мадди вә мә'нәви варлығлардыр. «Адлар да һәмнин варлығлары билдирир»¹. Одур ки, тә'рифи мүчәррәдләшдирмәјин методик чәһәтдән һеч бир әһәмијјәти јохдур. Исмин тә'рифини садәчә оларағ «әшјаның адыны билдирән әсас нитг һиссәсинә исим дејилир» шәклиндә вермәк даһа дүзкүн олар.

Методик әдәбијјатда һағлы оларағ кәстәрилир ки, «...әшја сөзү ушағларың исим һағындакы анлајышыны мәнһудлашдырыр»². Лакин мүүллиф јанлыш оларағ белә бир нәтичәјә кәлир ки, исмин тә'рифиндән «әшја» мәфһумуну тамамилә чыхарыб атмағ лазымдыр. О, «...көрәсән, әшја мәфһумунун иштиракы олмајан тә'рифлә исмә тә'риф вермәк олмәзми?» суалына мүсбәт чаваб верәрәк јазыр ки, тә'рифдәки бу чәтинликдән шакирдләрин јаха гуртармалары үчүн биз «ким? јахуд нә? вә һара? суалларына чаваб олан сөзләрә исим дејилир» тә'рифини шакирдләр үчүн ән мәғбул тә'риф һесаб едирик. Чүнки һеч бир исим бу тә'рифдән кәнарда гала билмәз.³ Мәғалә мүүллифинин «исмин тә'рифиндән әшја мәфһумуну чыхармағ» тәклифини дүзкүн сајмағ олмаз. Чүнки сонра кәләң әсас нитг һиссәләринин тәдриси, әшја мәфһуму илә бағлыдыр. Исим мәктәбдә тәдрис олунан илк нитг һиссәсидир; кәләчәкдә башға нитг һиссәләри дә һәмнин әсасда, исимлә мугәјисә едиләрәк өјрәдилир. Грамматикада әшја мәфһуму шакирдләрә тәдричән, исмин грамматик әләмәтләрини вә еләчә дә, бүтүн нитг һиссәләрини ардычыл сурәтдә өјрәтмәк јолу илә мәнимсәдилмәлидир.

Мүүллифин исмә вердији тә'рифи (ким? нә? вә һара? суалларына чаваб олан сөзләрә исим дејилир) диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә көрүрүк ки, нәинки һәмнин тә'рифдән кәнарда исим галмыр, һәтта «исим олмајан сөзләр белә дөнүб исим олур». Бу тә'рифи доғру сајмағ олмаз. Бу тамамилә сәһв бир фикирдир. Чүнки ким? нә? һара? суаллары исим анлајышы үчүн башлыча әләмәт ола билмәз, она көрә ки, башға нитг һиссәләринә мәнсуб олан сөзләр вә бә'зи чүмлә үзвләри дә бу суал

¹ Ј. Әһмәдов, «Бешиңчи синифдә исмин тәдриси тәчрүбәсиндән», Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлији, Азәрбајҗан Мүүллимләри Тәкмилләшдирмә Институту, Бақы, 1958, сәһ. 7.

² Ә. Абдуллајев, В. И. Ленин адына АДПИ-нин елми әсарләри, XI серија, № 1, «Грамматик вәрдишләрин тәшәккүл вә инкишафында тә'рифләри мәнимсәмәнин ролу», Бақы, 1966, сәһ. 37.

³ Јенә орада, сәһ. 38.

¹ Ә. Әфәндизадә, Б. Әһмәдов, М. Һәсәнов, Ј. Әфәндијев, К. Микајылов, «Азәрбајҗан дилинин тәдриси», I һиссә (V—VIII синифләрдә), «Маариф», Бақы, 1965, сәһ. 136.

лара чаваб ола билир. Мәсәлә, ким? суалына шәхс өзәликләри, шәхс ифадә едән мүбтәдалар, нә? суалына чансыз әшјалары ифадә едән мүбтәдалар, һә'зи нидалар, һара? суалына јер зәрфи, јер зәрфликләри чаваб олу. Демәли, һәмни суаллар исмин грамматик тәбиәтини ача билмәз. Доғрудур, шакирдләри мүәјјән дил фактлары илә таныш едәркән вә ја һәр һансы бир нитг һиссәсини, јахуд чүмлә үзвүнү дикәриндән фәргләндиәрәкән суаллардан истифадә етмәк мәгсәдәүјүндур. Бунунла белә онлар јардымчы васитәдир. Анлајышларын фәргләндирилмәсиндә һәмишә суаллардан истифадә етмәк олмаз. Тә'рифдә әшјанын мүһүм әләмәти верилмәлидир. Мүһүм әләмәт дедикдә елә әләмәт нәзәрдә тутулур ки, бу јалныз һәмни мәфһума хасдыр. Исимдә белә бир мүһүм әләмәт онун әшја ады билдирмәсидир. Тә'рифин «Әшјанын адыны билдирән әсас нитг һиссәсинә исим дејлир» шәкилдә верилмәси мәсәләни там мә'насы илә дүрүстләшдирир. Бу тә'риф әшја мәфһумунун һәчмини шакирдләрдәки исим мәфһумунун һәчминә бәрәбәр едир, ејни заманда шакирдләр тә'рифи даһа асан вә тез мәнмисәјирләр. Елә буна көрә дә дәрсликдә «Исим әшја билдирир» дејилмәсинә бахмајараг методик әдәбијјатда¹ «Исим әшја билдирир» јох, «исим әшјанын адыны билдирир» нәтичәсинә кәлирләр. Әлбәтте, методистләрин белә бир нәтичәјә кәлмәси һеч дә тәсадүф дејилдир. Онлар бу нәтичәјә шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү әввәлки зиддијјәтләрдән гуртармаг үчүн кәлирләр.

Грамматик тә'риф вә гајдаларын тәдрисини дүзкүн тәшкил етдикдә, онларын мәнунундакы ән кичик гүсүрлар да үзә чыхыр. һәмни гајдалар механики сурәтдә өзбәрләндикдә орадакы чидди нөгсанлар белә ашкара чыхмыр. Бу чәһәтдән чүмлә үзвләринә верилән тә'риф чох характердир. Чүнки бу тә'рифдә (чүмләдә һәр һансы бир суала чаваб верән сөз вә ја сөз бирләшмәсинә чүмлә үзвү дејилдир) чүмлә үзвү мәфһуму вә ону ајыран әсас әләмәтләр өз ифадәсини тапмамыш-

¹ Проф. А. Абдуллајев, «Орта мәктәбдә Азәрбајҗан дили тәдрисини методикасы», Азәртәдриснәшр, Бақы, 1964-чү ил, сәһ. 110. Ј. Әһмәдов, «V синифдә исмин тәдриси тәчрүбәсиндән», Бақы, 1958, сәһ. 8. М. һәсанов, «V синифдә сифәт бәһсини тәдриси һаггында», Бақы, Бирләшмиш Нәшријјат, 1959, сәһ. 13. Р. Ә. Әсәдов, АДЕТПИ-и әсәрләри, VIII бурахылыш, V—VIII синифләрдә грамматик гајдаларын тәдрисинә даир, Бақы, 1966, сәһ. 179. Ә. Фарәчов, «Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдриси мәчмуәси». I бурахылыш, Исим вә сифәт анлајышларынын өјрәдилмәсиндә мүгајисә үсулунун мөвгеји, Бақы, 1963, сәһ. 39.

дыр. Тә'рифдән ашағыдакы јанлыш нәтичәләр мејдана чыхыр:

1. Чүмләдә нә гәдәр сөз вә ја сөз бирләшмәси варса, чүмлә үзвү һесаб едилмәлидир. Һалбуки, чүмләдә чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләр дә олу.р ки, онлар чүмлә үзвү олмурлар.

2. Чүмлә үзвү куја һәр һансы бир суала чаваб олан сөз вә ја сөз бирләшмәсидир. Һалбуки, чүмлә үзвләри морфоложи суалара јох, синтактик суалара чаваб олан сөз вә ја сөз бирләшмәсидир.

Көрүндүјү кими, бу тә'риф тәдрис иши үчүн јарарлы сајыла билмәз. Чүнки тә'рифдә чүмлә үзвү мәфһумуну ајыран мүһүм вә ән характер фәргләндиричи әләмәтләр өз ифадәсини тапмамышдыр. Бу кими тә'рифләр инди механики олараг шакирдләр тә'рифиндән өзбәрләнилир. Бунун нәтичәсиндә дә шакирдләр онларын маһијјәтини билмир, бу вә ја дикәр үзвүн әсас мә'на вә грамматик әләмәтләрини мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкдикләри үчүн мүәјјән грамматик мәфһумлары бир-бири илә гарышдырырлар.

Биз јухарыда гејд етдик ки, грамматик тә'рифләрин тәдриси заманы онларын мәнунуну ачмаға вә тәһлилинә чәһд етдикдә орадакы нөгсан асанлыгла үзә чыхыр. Әкәр «Ара сөзләрин» тә'рифинә бу чәһәтдән јанашсаг орадакы нөгсаны асанлыгла һисс етмәк олар. Дәрсликдә ара сөзләрин тә'рифи беләдир: «Данышанын ифадә етдији фикрә мүнәсибәтини билдирән сөз вә ја сөз бирләшмәләринә ара сөзләр дејилир»¹.

Әввәла, тә'риф чох мүчәррәдир. Шакирдләр тә'рифи баша дүшмәкдә чәтинлик чәкирләр. Икинчиси, бурадан јанлыш бир нәтичә чыхыр. Белә ки, данышанын ифадә етдији фикрә куја сөз вә ја сөз бирләшмәләри мүнәсибәт билдирир. Һалбуки, сөз вә ја сөзбирләшмәләри мүнәсибәт билдирмәз. Мүнәсибәт билдирән данышанын өзүдүр. Бу, тә'рифдә даһа габаарыг шәкилдә диггәтә чарпдырылмалыдыр. Чүнки белә сөзләр чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрдир. Бунлар мүәјјән мүнәсибәтләр үчүн чүмләләрә дахил едилдир. Одур ки, дәрсликдәки тә'риф «Данышан ифадә етдији фикрә өз мүнәсибәтини билдирмәк үчүн ишләтдији сөз вә ја сөз бирләшмә-

¹ М. Ширәлијев, М. һүсәјнзадә, «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы», II һиссә, VI—VIII синифләр үчүн, маариф, 1966, сәһ. 32.

синә ара сөzlәр дејилер» шәклиндә верилсә даһа дүзкүн олар.

Грамматик тәриф вә гајдаларын сәтһи тәдрис едилмәси нәтижәсиндә мүәллимләрин чоһу бу нөгсанлары һисс етмир вә дәрсликдә дә белә нөгсанлы тәриф вә гајдаларын дүзәлишинә еһтијач һисс олунмур. Елә бунун нәтижәсидир ки, һәммин нөгсанлы тәриф вә гајдалар һәлә дә дәрсликләримиздә гаһыр.

Бүтүн бу дедикләримиздән ашағыдакы гәнаәтә кәлирик:

1. Шакирдләрин көк, сөз вә әсас анлајышларыны бир-бириндән ајыра билмәсинин бөјүк тәлим әһәмијјәти вардыр. Лакин «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы» (I һиссә) адлы дәрсликдә бунлар ејниләшдирилмишдир. Әлбәттә, бунларын һеч бири дикәринин ејни дејилдир. Дәрсликдә бунларын чидди сурәтдә фәргләндирилмәси вачибдир.

2. Исмин тәрифиндәки «әшја» анлајышы тәрифдә нәзәрдә тутулдуғу кими ушағларын тәфәккүрүндә там мәнада әкс олунмур. Бунунла да әшја мәфһуму ушағларын исим һаггындакы анлајышыны мәһдудлашдырыр, онлары әсас мөгсәддән јајындырыр. Одур ки, исмин тәрифинә ад мәфһумунун даһил едилмәси чоһ зәруридир.

3. Грамматик гајдалар там мәнасы илә дүрүст олмалыдыр. Лакин јенә дә јухарыда ады чәкилмиш дәрсликдә «Тәк вә чәм исимләр» мөвзусуна аид олан материалын бүтүн абзасларында сәтһилик, гурулуг вә долашыглыг өзүнү көстәрир. Бу кими нөгсанларын дүрүстләшдирилмәси вачибдир.

4. «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы» (II һиссә) адлы дәрсликдә «чүмлә үзвүнә» верилән тәриф (чүмләдә һәр һансы бир суала чаваб верән сөзә вә ја сөз бирләшмәсинә чүмлә үзвү дејилер) елми вә методик чәһәтдән дүзкүн сајыла билмәз. Чүнки чүмлә үзвү чүмлә даһилиндә бир-бири илә мүәјән синтактик әлағәләрлә бағланан вә синтактик суала чаваб верән сөз вә ја сөз бирләшмәләридир. Лакин бу чәһәтләрин һеч бирини һазыркы тәрифдә көрмүрүк. Одур ки, һәммин тәрифин дүрүстләшдирилмәси дә вачибдир. Бу, чүмлә үзвәринин сонракы тәдриси үчүн чоһ зәруридир.

ЧҮМЛӘНИН ҺӘМЧИНС ВӘ МҮШТӘРӘК ҮЗВЛӘРИ ҺАГГЫНДА

И. ЗӘРБӘЛИЈЕВ,

Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин
мүәллими

ОРТА мәктәбләримиздә апарылан мүшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, һәмчинс вә мүштәрәк үзвлү чүмләрин изаһында мүәллимләримиз бәзи чәтинликләрә раст кәлирләр. Бу чәтинликләр ән чоһ һәмчинслик вә мүштәрәклик анлајышларынын тамамилә ајдын олмамасында өзүнү көстәрир. Бунлары мүәллимләримизин билмәси онлара имкан верәр ки, һәммин анлајышлары шакирдләрә чәтинлик чәкмәдән мәнмисәдә билсинләр. Орта мәктәб үчүн јазылмыш «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы» (II һиссә) китабында чүмләнин һәмчинс үзвләринә он ики сәһифә јер верилдији һалда, чүмләнин мүштәрәк (ортаг) үзвләри һаггында данышылмамышдыр. Буна бахмајараг, мүштәрәк (ортаг) үзвә һәм садә, һәм дә мүрәккәб чүмләләрдә тез-тез раст кәлирик. Демәли, һәмчинс үзв мәсәләси орта мәктәб дәрсликләриндә даһа кениш јер тутмушдур. Али мәктәбләр үчүн јазылмыш дәрсликләрдә дә чүмләнин һәмчинс үзвләринә кениш јер верилмиш, лакин нә һәмчинслик, нә дә мүштәрәклик (ортаглыг) анлајышлары әсаслы шәкилдә изаһ едилмәмишдир. Биз бу мәғаләдә һәммин мәсәләләрин ајдынлашдырылмасына чалышачағыг.

Бу күнә гәдәр һәмчинс үзвлә мүштәрәк (ортаг) үзв арасындакы сәрһәдд мүәјјәнләшдирилмәмиш, онларын охшар вә фәргли чәһәтләри арашдырылмамышдыр. Буна көрә дә әввәлчә һәмчинс үзв анлајышыны, һәмчинс үзв һаггында ирәли сүрүлән фикирләри вә үмумијјәтлә, һәмчинслик үчүн нәјин әсас олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Мәлум олдуғу кими, азәри дилинә аид јазылмыш әсәрләрдә һәмчинслик үчүн ашағыдакылар әсас көтүрүлүр:

- а) ејничинслик, бирчинслик;
- б) ејни сөзлө бағлылыг, ејни үзвлө бағлылыг, ејни үзвү изаһ етмөк, мүэјјән бир үзвлү ејни синтактик элагәдә олмаг;
- в) ејнисуаллыг;
- г) ејни вәзифә дашымаг.

Буна көрә дә һәмчинсө үзв мүхтәлиф илләрдә, мүхтәлиф шәкилдә изаһ едилмишдир:

«Ејни чинсдән олан чүмлө үзвләринә һәмчинсө үзвләр дејилир».¹ «Чүмләдә ејни сөзлө бағлы олуб, ејни суала чаваб верән сөзләрә һәмчинсө үзвләр дејилир».² «Чүмләдә ејни үзвү изаһ едән, ејни суала чаваб верән бирчинсли үзвләрә һәмчинсө үзвләр дејилир».³ (Бу тәриф 1951-чи илдән 1967-чи илә кими дәјишилмәз галмышдыр).

Һәмчинслик нәдир?

Һәмчинслик, јәни ејничинслик һәмчинсө үзвләрин ејни чүмлө үзвү олмасыдыр.

Ејнисуаллыг нәдир?

Ејнисуаллыг ејни чинсли чүмлө үзвләринин ејни синтактик суала чаваб вермәсидир.

Ејни үзвлө бағлылыг нәдир?

Ејни үзвлө бағлылыг исә һәмчинслијин әсасы олуб, чүмләннин һәр һансы һәмчинсө үзвүнүн мүтләг бүтүн һәмчинсө үзвләр үчүн мүштәрәк олан вә онларла синтактик элагәдә олан әсас бир үзвә бағлы олмасы демәкдир.

Ејни үзвә бағлылыг дикәрләринә нисбәтән даһа әсасдыр. Бу бағлылыг чүмләдә һәмчинсө үзвләрин һамысы илә синтактик элагәдә олан вә бизим изаһ етмәјә чалышдығымыз һәммин мүштәрәк үзв демәкдир.

Һәмчинсө үзвләр үчүн синтактик база олан мүштәрәк үзв олмадан һеч бир һәмчинсө үзвдән бәһс етмәк мүмкүн дејилдир. Чүмләннин һәмчинсө үзвләрини бу үзвләрин характер хүсусијәтләрини шәрһ едәркән, илк дәфә дилчи алим А. Г. Һәсәнов кәстәрмишдир ки, һәмчинсө үзвләр чүмләдә ејни суала чаваб вердији кими, мүхтәлиф суаллара чаваб вермәклә дә чүмләннин һәмчинсө үзвү ола биләр.

¹ «Синтаксис», Бақы, 1937-чи ил, сәһ. 39.

² М. А. Ширәлијев вә М. Һүсәјнов. «Азәрбајчан дилинин сәрфи», II һиссә, Бақы, 1946, сәһ. 131.

³ М. А. Ширәлијев вә М. Һүсәјнов. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», II һиссә, Бақы, 1953, сәһ. 67.

Бизчә, бу марағлы мәсәләни орта мәктәб мүәллимләримизин билмәси зәруридир.

Досент А. Г. Һәсәнов јазыр:

«Чүмләннин һәмчинсө үзвләри өзләринин лексик тәләбләриндән вә һәр һансы бир нитг һиссәсинә олан морфоложи мүнасибәтләриндән дејил, синтактик вәзифәләриндәки ејниликдән асылыдыр. Буна көрә дә һәмчинсө үзвләр чүмләдә бәзән ајры-ајры нитг һиссәләри вә ја сөз бирләшмәләри илә (өзү дә бәзән мүхтәлиф шәкилдә) ифадә олунуб, башга-башга суаллара чаваб олур».¹

Бүтүн бунлардан белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, чүмләдә мүхтәлиф суаллара чаваб вериб һәмчинсө олан сөзләр синтактик вәзифәчә ејни чинсдәндир, ејни үзвлө бағлыдыр вә ејни суаллара чаваб верир.

Мәсәлән:

1) Әдһәм өзүнү, күчсүзлүјүнү, вәзифә һиссинин бөјүклүјүнү данлады (*Б. Бајрамов*).

2) Дәниз саһилиндән бурулуб шәһәрә галхан, һәр ики тәрәфи бағлар-хијабанлар олан бу күчәнин лап јанындакы јашыллыглар ачыг иди, адамлара, көзләрә, дујғулара мейрибан иди. (*Б. Бајрамов*).

3) Мән истәкли балама, көрән көзүмә, гәләм-хәткеш тутан әлимә гыјарам, ел адәти хилафына кедиб, халг ичиндә бәднам ола билмәрәм (*Б. Бајрамов*).

Бу мисаллардан биринчисиндә өзүнү (кими?), күчсүзлүјүнү, вәзифә һиссинин бөјүклүјүнү (нәји?), икинчисиндә адамлара (кимә?), көзләрә, дујғулара (нәјә?), үчүнчүсүндә исә балама (кимә?), көзүмә вә әлимә (нәјә?) суалларына чаваб версәләр дә һәммин чүмләләрдә һәмчинсө үзвләрдир.

Мүштәрәклик үчүн әсас нәдир вә ону һечә баша дүшмәк лазымдыр?

Орта мәктәбләримиз үчүн јазылмыш дәрсликләрдә белә бир үзвүн ады чәкилмир вә бу барәдә һеч бир изаһат белә верилмир. Лакин дәрсликлә елә бәһсләр вардыр ки, мүштәрәклик анлајышыны мүәллим өзү јакшы билмәдән о, һәммин бәһси шакирдләрә әтрафлы мәнимсәдә билмәз, чүнки бәзән мүбтәдасы мүштәрәк, хәбәрләри һәмчинсө олан садә чүмләләр, мүбтәдасы мүштәрәк олан табесиз мүрәккәб чүмләләрә охша-

¹ «Мүасир Азәрбајчан дили». синтаксис, Бақы, 1959, сәһ. 330

йыр. Бунлары гарышдырмамаг үчүн мүэллимин мүштәрэк үзвлү садә чүмлөләрлә мүштәрэк үзвлү мүрәккәб чүмлөләри фәргләндримәји бачармасы вә онларын арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләри билмәси вачибдир. Әкс һалда мүэллим бу чүр садә вә мүрәккәб чүмлөләри изаһ едәркән чәтинлик чәкә биләр. Бизчә, бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн дәрликләримиздә хүсуси изаһат верилсә вә бу бәһс програма дахил едилиб тәдрис едилсә, һеч дә пис олмаз.

Дилчилијимиздә һансы мүштәрэк үзвлү чүмләннин садә, һансынын мүрәккәб олмасы мәсәләси һәләлик ајдынлашдырылмамышдыр. Ашағыдакы чүмлөләри нәзәрдән кечирәк:

1) О, санки мин аһәнкли чазибәдар бир мусиги илә инсанлары охшайыр, истираһәт етмәјә, хәјал вә дүшүнчәләрә далмаға, ширин сөһбәтләрә гулаг асмаға чалышыр, үрәкләрини јумшалдырды (*М. Ибраһимов*).

2) Рүстәм киши бүтүн күн әрзиндә ичәрсинә долмуш гәзәбдән шишмишди, бир сөз демәсә, Ширзадын үстүнә пүскүрүб ачылмаса, чатлајыб дағылачагды (*М. Ибраһимов*).

Биринчи чүмлә һәмчинс үзвлү садә чүмләдир. Бу һәмчинс үзвлү чүмләдә нә едирди? суалына чаваб верән «охшайырды», «чағырырды», «јумшалдырды» һәмчинс хәбәрләр үчүн ејни олан, онларын һамысыны өзүнә баглајан, һамысы үчүн ортаг вә ејни заманда «ким?» суалына чаваб верән бир үзв (мүбтәда) вардыр ки, һәмнин үзвә мүштәрэк үзв, бу чүр үзвүн иштирак етдији чүмләјә исә һәм һәмчинс, һәм дә мүштәрэк үзвлү садә чүмлә дејилир. Көрүндүјү кими, һәмнин чүмлә илк бахышда мүрәккәб чүмләјә охшайыр. Орта мәктәбләрдә дәрс дејән мүэллимләримиз билмәлидирләр ки, бу нөв чүмлөләр һансы хүсусијјәтләринә көрә мүрәккәб чүмләјә вә һансына көрә садә чүмләјә охшайыр. О, белә чүмлөләрин хәбәрләринә фикир вермәли вә билмәлидир ки, бу тип чүмлөләрин мүбтәдасы мүштәрэк, хәбәрләри һәмчинсдирсә, хәбәрләр шәхс вә замана көрә мүбтәда илә узлашырса, демәли бу чүмлөләр мүбтәдасы мүштәрэк, хәбәрләри һәмчинс садә кениш чүмлөләрдир. Әкәр мүбтәда мүштәрэк олуб хәбәрләри һәмчинс дејилсә, хәбәрләр мүбтәда илә шәхсә көрә узлашыр, лакин замана көрә узлашмырса вә ејни суала чаваб вермирсә бу чүр чүмлөләр табели мүрәккәб чүмлөләрдир.

Көстәрдијимиз мисалларын икинчиси мүштәрэк мүбтәдалы табесиз мүрәккәб чүмләдир, чүнки һәмнин чүмләннин хәбәрләри (шишмишди, ачылмаса, демәсә, дағылачагды) мүштә-

рәк мүбтәдаја (Рүстәм киши) анд олса да, һәмчинс дејилләр. Елә она көрә дә јухарыда көстәрдијимиз мисалларын биринчиси мүштәрэк үзвлү садә, икинчиси исә мүштәрэк үзвлү мүрәккәб чүмләдир.

Демәли, бу кими мәсәләләр вахтында орта мәктәб мүэллимләринә чатдырылса, шакирдләрә чох бөјүк фәјдасы олар. Һәм садә, һәм дә мүрәккәб чүмлә бәһсләринин шакирдләрә даһа дәриндән мәнимсәдилмәсиндә мүштәрәклик анлајышыны мүэллимләримизин билмәси зәруридир.

А. Г. һасәнов јазыр:

«Һәмчинс үзвләр өзләри үчүн үмуми, башга сөзлә, мүштәрәк олан һәр һансы бир чүмлә үзвү илә синтактик әләгәдә вә мәна чәһәтиндән ејни мүнәсибәтдә олдуғлары үчүн нәтичәдә әсасән ејни ифадә васитәсинә вә ејни шәклә малик олуб, ејни суала чаваб олур»¹.

Көрүндүјү кими, һарада мүштәрэк үзв варса, орада һәмчинс үзвләр дә вардыр вә бунлар даим бир-бирилә вәһдәтдәдир. Онларын бирини дикәриндән (һәмчинс үзвү мүштәрәк үзвдән) ајры тәсәввүр етмәк олмаз.

Һәмчинс үзвләрлә мүштәрәк үзвләрин һәм охшар, һәм дә фәргли чәһәтләри вардыр:

Һәмчинс үзвләрлә мүштәрәк үзвләрин охшар чәһәтләри бунлардыр:

1 Бүтүн чүмлә үзвләри һәмчинс ола билдији кими, мүштәрәк дә ола билир.

Мәсәлән:

а) Мүштәрәк мүбтәдалы чүмлөләр

Шаумјан һәм халг евинин мүдиридир, һәм дә гәзетләрдә мөһкәм јазыр (*М. һүсејн*).

Ханлар наразылыгла башыны буласа да, овчуна түпүрүб, лапатканы торпаға батырды (*М. һүсејн*).

Бу мисаллардан биринчиси бир исми вә бир фе'ли чүмлөләрдән ибарәт мүштәрәк мүбтәдалы (Шаумјан) табесиз, икинчиси исә гаршылыг күзәшт будаг чүмләли мүштәрәк мүбтәдалы (Ханлар) табели мүрәккәб чүмләдир.

б) Мүштәрәк хәбәрли чүмлөләр

1) Һава да, торпаг да, күл дә, баһар да,
Сојуг да, шахта да, боран да, гар да,
Тапыр мәнасыны инсанла анчаг!

(*М. Дилбази*).

¹ «Мүасир Азәрбајчан дили», синтаксис, Бақы, 1959, сәһ. 329.

2) Лакин нә нахыр кәлиб чыхырды, нә дә Ширзад (М. Ибраһимов).

Бу чүмлэләрдән биринчисиндә «тапыр», икинчисиндә «кәлиб чыхырды» хәбәри һәммин чүмлэләрдәки һәмчинс үзвләр (мүбтәдалар) үчүн мүштәрәкдир.

в) Мүштәрәк тамамлыгы чүмлэләр

1) Сизә ким бахыр, ким гуллуғ едир? (Һ. Сејидбәјли).

2) Дөрд бөјүк кәл вар күчү илә ағачын көтүјүнү дартыр, лакин јериндән тәрпәдә билмирди (Һ. Сејидбәјли).

3) Кәләндә Күллү ханымы да кәтир, үрәјимиз истәјир
(Б. Бајрамов).

Бу чүмлэләрдә «сизә», «ағачын көтүјүнү» вә «Күллү ханымы» сөзләри мүштәрәк тамамлығлардыр.

д) Мүштәрәк тәјинли чүмлэләр

Будур, күчәләрә сәпилмиш фәнәрләр алтында парылда-јарағ узанан мави јолларла, узағдан хырдаланмыш кими көзә дәјән трамвајлар, машынлар сүзүб кедирди. (М. Һүсејн).

Бу чүмлэләрдә мүбтәдаларын (трамвајлар, машынлар) тәјинләри (узағдан, хырдаланмыш кими көзә дәјән) мүштәрәкдир.

д) мүштәрәк зәрфликли чүмлэләр

1) Ајдын јемәклә мәшғул оларкән Сәкинә еви јығышды-рыр, һәрдән бир дә көзалты гонаға бахырды (Һ. Сејидбәјли).

2) О заманлар мүбаризә нә гәдәр кәркин имиш, дөјүш-ләр нә гәдәр чәтин имиш, дүшмән галығлары үзәриндә гәләбә чалмағ нә гәдәр дә бөјүк эзм вә ирадә, гүдрәт вә фәдакарлығ тәләб едирмиш (Б. Бајрамов).

Бу чүмлэләрин биринчисиндә «Ајдын јемәклә мәшғул оларкән», икинчисиндә исә «о заманлар» сөзләри мүштәрәк заман зәрфликләридир.

Демәли, чүмләннин һәм баш, һәм дә икинчи дәрәчәли үзвләри һәмчинс ола билдији кими, мүштәрәк үзвләри дә ола биләр.

II. Һәмчинс вә мүштәрәк чүмлә үзвләри арасындакы әләгә формалары чүмлә үзвләри арасындакы әләгә формаларынын ејнидир.

1) Рүстәм киши сакит отуруб трубкасыны тәмизләди, сонра да әтирли мәхмәри чајдан бешинчи стәканы ичиб бо-шалтды (М. Ибраһимов).

2) О, Мајанын Муған һағгында, онларын кәнди һағгында пис фикрә кәлмәсиндән чох горхурду, елә әввәлки кими Муған-нын көзәллијинә һејран олуб галмасыны истәјирди
(М. Ибраһимов).

3) Гыша бахыб јазы мүәјјән едәр, јаза көрә јајын нечә олачағыны хәбәр верәрди (М. Ибраһимов).

4) Бу кечмиш бәдбәхти һәр дәғигә тәғиб едир, ағыр фи-кирләр вә ваһимәләр ичиндә титрәдирди (М. Ибраһимов).

Бу чүмлэләрин дөрдү дә һәмчинс үзвлү садә чүмлэләр-дир. Һәр бир чүмләдәки һәмчинс үзвләр үчүн мүштәрәк үзв дә вардыр. Һәммин чүмлэләрдә һәмчинс үзвләр һәм шәхсә, һәм дә кәмијјәтә көрә мүштәрәк үзвлә узлашмышдыр. Бурадан да ајдын олур ки, ејни шәхслик вә ејни кәмијјәтлилик нәтичә-синдә мүштәрәклик јараныр.

III. Бир садә чүмләдә бир нечә үзв һәмчинс ола билдији кими, бир нечә үзв дә мүштәрәк ола биләр. Лакин һәммин чүм-ләдәки һәмчинс үзвләр ејни чинсдән олур вә ејни суала ча-ваб верир, ејни үзв кими изаһ едилир. Мүштәрәк үзвләр исә ајры-ајры суаллара да чаваб верир.

Мәсәлән:

1. Ајдын јемәклә мәшғул оларкән Сәкинә еви јығышды-рырды, һәрдән бир дә көзалты гонаға бахырды
(Һ. Сејидбәјли).

2. Кунорта јемәјиндән сонра, бир гајда оларағ, Әбил Гәм-бәров сојунуб јеринә кирир, гәзет вә журналлары көздән ке-чирир, өзүнүн дедији кими «бир аз көзүнүн ачысыны алыб» ајаға галхыр, Күлсәһәрин мүрәббәли чајындан ичир, сонра ја МТС-ә кедир, јахуд отуруб китаб охујур (Ә. Вәлијев).

3. Һәр күн ишдән чыхыб евә чатан кими арвад чәкмәләрини чыхартмалы, аягларыны јајда сәрин, гышда илыг су илә јумалы иди (М. Ибраһимов).

Биринчи чүмләдә заман зәрфлији (Ајдын јемәклә мәшгул оларкән) мүбтәда (Сәкинә) чүмләннин мүштәрәк үзвү, (јыгышдырыр вә бахырды) исә һәмчинс хәбәрләрдир.

Демәли, чүмләдә һәм зәрфлик, һәм дә мүбтәда мүштәрәк ола биләр.

Икинчи чүмләдә дә һәм мүштәрәк мүбтәданын (Әбил Гәмбәров), һәм дә мүштәрәк заман зәрфлијинин (Күнорта јемәјиндән сонра) алты фе'ли хәбәрдән ибарәт һәмчинс үзвү вардыр.

Үчүнчү чүмләдә мүбтәда (арвад) вә заман зәрфлији (һәр күн ишдән чыхыб евә чатан кими) мүштәрәк, хәбәрләр исә (чыхартмалы, јумалы иди) һәмчинсдир.

Лакин чүмләләрдәки һәмчинс үзвләр ејни чинсдән олдулары, ејни суала чаваб вердикләри, ејни үзвлә бағлы олдулары, ејни чүмлә үзвү олдулары һалда мүштәрәк үзвләр ајры-ајры чинсдән олдулары, ајры-ајры суаллара чаваб вердикләри үчүн чүмләннин мүхтәлиф үзвү олулар.

Һәмчинс үзвләлә мүштәрәк үзвләрин охшар чәһәтләрини биз јухарыда изаһ етдик, она анд мисаллар да көстәрдик.

Һәмчинс үзвләрин мүштәрәк үзвләлә охшарлығы олдуғу кими фәргли чәһәтләри дә вардыр. Һәмин фәргли чәһәтләри изаһ едәк.

1. Чүмләдә һәмчинс үзвләрин һамысы иштирак едир, мүштәрәк үзвләрдән исә (ејни мүштәрәк үзвдән) јалныз бири иштирак едир, дикәр мүштәрәк үзвләр ихтисар едилер ки, бунун һесабына нитг јүнкүлләшир вә аз сөзлә чох фикир ифадә олунар. Чүнки фикри дәгиг вә дүзкүн ифадә етмәк үчүн адам сөз сечмәји, аз сөзлә чох фикир ифадә етмәји бачармалыдыр. Белә бир бачарығы әлдә етмәк үчүн бу нөв мүштәрәк үзвлү чүмләләрлә фикир ифадә етмәјә јијәләнмәк вә шакирдләри јијәләндирмәк лазымдыр.

Сәндән јаз сәһәринин нәфәси, дағ чичәјинин әтри кәлир

Ә. Вәлијев).

Мәсәлән:

1) Рајон мәркәзиндән ашағы советликләрә јоллананлар үзүашағы енмәли, Гыжов чајын көрпүсүндән адлајыб Ағ јазынын күнејләринә дырмашмалы, бир мүддәт әјри-үјрү јол-

ла кедәндән сонра тәкрар ениб Дашлы чаја кирмәли вә о таја адламалыдырлар (Ә. Вәлијев).

Бу заман һәр шеј сәнин үзүнә күлүр, санки сәни саламлајыб, «сабаһын хејир, әзиз дост!» дејә јени ачылан сәһәрини тәбрик едир (М. Ибраһимов).

Јухарыдакы чүмләләрин һәр бириндә һәмчинс үзвләрин һамысы иштирак етдији һалда мүштәрәк үзвләр тәкрар едилмәјәрәк, ихтисара дүшмүш вә бири һамысы әвәзиндә иштирак етмишдир. Лакин һәмчинс үзвүн бири дикәрини әвәз едә билмәз.

II. Һәмчинс үзвләр анчаг сәдә чүмләннин дахилиндә (ајрыча вә ја мүрәккәб чүмләннин тәркибиндә иштирак етмәсиндән асылы олмајараг) иштирак едә билер. Мүштәрәк үзвләр исә һәм һәмчинс үзвлү сәдә чүмләләрдә, һәм табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләриндә иштирак едә билер. Фикримизи мисалларла ајдынлашдыраг.

а) Һәмчинс үзвләрин анчаг сәдә чүмләләрин тәркибиндә иштирак етмәси.

1. Истәр ат чапмагда, истәрсә күллә атмагда, бир сөзлә һәр зирәкликдә о, биринчи һесаб олунарду. (С. Вәлијев).

2. Јелизавета бөјүк ајнанын габағына кәлиб, өзүнү јохлады, тез ев халатыны чыхарыб, лимон рәнкли назик палтарыны кејди, әтирләнди, додагларыны тез-тез рәнкләди (С. Вәлијев).

Бу сәдә чүмләләрин тәркибиндә һәмчинс хәбәрләрин олдуғуну көрүрсүнүз.

Мүштәрәк үзвләрин һәм һәмчинс үзвлү сәдә чүмләләрдә, һәм дә һәр ики нөв мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләриндә иштирак етмәсини даһа асан тәсәввүр етмәк үчүн ашағыдакы мисаллара бахаг.

1. Һава да, торпаг да, күл дә, баһар да,

Сојуг да, шахта да, боран да, гар да,

Тапыр мә'насыны инсанла анчаг!

(М. Дилбази).

2. Ахы индикиләр башга чүрдүр, бизим кими гышгырыг галдырмырлар (М. Ибраһимов).

Биринчи чүмлө садә, икинчи чүмлө мүрәккәбдир. Садә чүмлөдә мүштәрәк үзв (тапыр) һамысына ејни дәрәчәдә аид олдуғу кими, икинчи чүмлөдә мүштәрәк үзв (индикиләр) мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән тәркибләрин һәр икисинә ејни дәрәчәдә аиддир—ортагдыр.

III. Һәмчинс үзвләр ја фе'ли чүмләләрин, ја да исми чүмләләрин тәркибиндә иштирак едә билир. Мүштәрәк үзвләр исә һәм фе'ли, һәм дә исми чүмләләрдән әмәлә кәлмиш мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләринә ејни дәрәчәдә аид ола билир.

Мәсәлән:

1. Адларыны социал-демократ гојублар, амма һәмишә полислә әлбирдиләр (М. Һүсејн).

2. Ешитдијими дејирәм ки, сәдрсән, тәдбир төкәсән (М. Ибраһимов).

Биринчи чүмлөдә «онлар» һәм фе'ли, һәм исми чүмләнни мүштәрәк мүбтәдасыдыр. Икинчи табели мүрәккәб чүмләнни будаг чүмләсиндә «сән» мүбтәдасы һәм исми, һәм фе'ли чүмләнни мүштәрәк мүбтәдасыдыр.

IV. Һәмчинс үзвләрин үмуми бир чинсини кәстәрән үмумиләшдиричи сөзү олур. Мүштәрәк үзвләрин белә бир үмумиләшдиричи сөзү ола билмир.

Мәсәлән:

Истәр ат чапмагда, истәрсә күллә атмагда, бир сөзлә һәр зирәкликдә о биринчи һесаб олунурду (С. Вәлијев).

Бу чүмлөдә (бир сөзлә һәр зирәкликдә) һәмчинс үзвләрин үмумиләшдиричи сөзү вардыр.

V. Һәмчинс үзвләрин сајы гәдәр садә чүмләләрин әмәлә кәтирилмәси јалныз ихтисар едилмиш мүштәрәк үзвүн бәрпа едилмәси илә мүмкүн олур.

Мәсәлән:

Онлар һәр ахшам чыдыр дүзүнә чыхыр, истираһәт күнләри Дашалтына енир, Иса булағына кедир, Туршсу тәрәфләрдә һәрләнирдиләр (Ә. Вәлијев).

Бу һәмчинс үзвлә садә чүмлөдә мүштәрәк үзвләри (онлар—мүбтәдә, истираһәт күнләри—заман зәрфлији) јеринә гојсаг ашағыдакы садә чүмләләрин јарандығыны көрәрик.

1. Онлар һәр ахшам чыдыр дүзүнә чыхырдылар.
2. Онлар истираһәт күнләри Дашалтына енирдиләр.
3. Онлар истираһәт күнләри Иса булағына кедирдиләр.
4. Онлар истираһәт күнләри Туршсу тәрәфләрдә һәрләнирдиләр.

Орта мәктәб мүәллимләримизин һәмчинслик вә мүштәрәклик анлајышларыны јахшы билмәси, һәмчинс үзвлү чүмләләрлә мүштәрәк үзвлү чүмләләри фәргләндирмәји бачармалары, мүштәрәк үзвлү садә чүмләләрлә мүштәрәк үзвлү мүрәккәб чүмләләри арашдырмаг габилијәтинә малик олмалары шакирдләримизә чох хејир верәр. Дилимиздә мүштәрәк үзвүн олмасы, бу чүр үзвүн иштирак етдији чүмләләрдән истифадә едилдији һамыја ајдындыр. Лакин дәрсликдә чүмләнни һәмчинс үзвләри олдуғу вә мәктәбләрдә тәдрис едилдији һалда чүмләнни мүштәрәк үзвү барәдә һеч бир изаһат јохдур. Һәтта мүштәрәк үзвлү садә чүмләләри бә'зән мүрәккәб чүмлә кими дә көтүрүб изаһ едиләр. Дилчилијимиздәки бу чатышмамазлығын арадан галдырылмасы ишимизи хејли асанлашдырмыш оларды.

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЯТ ТӘДРИСИ

ӘДӘБИЯТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН СОЦИАЛИСТ ҺУМАНИЗМИ ТӘРБИЈӘСИ

Рәфиғә МУСТАФАЈЕВА,
182 нөмрәли мәктәбин мұәллимисе

Сов.ИКП Програмында жазылмышдыр: «Коммунизмә кечид дөврундә, мә'нәви зәккиллији, әхлаг сафлығыны вә физики камиллији аһәнкдар сурәтдә өзүндә бирләшдирән јени инсан тәрбијә етмәк имканы артыр». Бу јени инсана ән јахшы инсани сифәтләр ашыламағ лазымдыр. Чүнки бу јени инсанда инсанлығ дүјгулары олмәзсә, о, инсан ола билмәз. Инсан инсандыр. Буну әсәс көтүрмәк лазымдыр.

«Ушағлара нә кими инсани сифәтләр ашыламағ лазымдыр?... Өз халғына, зәһмәткеш күтләләринә мәһәббәт һиссини ашыламағ лазымдыр. Инсан адамлары севмәлидир. Әкәр инсан адамлары севәрсә, јахшы јашар, шән јашар».

(М. КАЛИНИН).

Шакирдләрә «јер үзүнүн әшрәфи» олан инсана һөрмәт, мәһәббәт һиссләрини тәрбијә етмәк, онларын мәктәбә гәдәм гојдуғлары күндән башлајыр. Онлар ибтидан синифләрдән башлајарағ ше'р, һекајә вә с. мүхтәлиф бәдин парчаларла бу руһда тәрбијә олунарлар.

Илләр кечдикчә, шакирдләр јаша долдугча бу ишин дә әһәтә даирәси кенишләнир.

Мән әсәсән VIII—X синифләрдә шакирдләрин социалист һуманизми руһунда тәрбијәси үчүн һансы јоллардан истифадә етдијими гејд едәчәјәм.

Һәлә «Короғлу» дастаныны тәдريس едәркән шакирдләрә белә бир фикри тәлгин едирәм ки, ады дилләрдә долашан, шөһрәти Азәрбајчанын һудудларыны чоһдан өтүб кечмиш Короғлу халғынын азадлығы, ону хош күнләрә чыхармағ үчүн мүбаризә апарырды. О, тәкчә өзү барәдә дүшүнмүрдү. О билди ки, атасы Алы кишинин ағибәти һәм дә минләрлә һәм-вәтәнинин нәсиби, гисмәтидир.

Елә буна көрәдир ки, ханлара, бәјләрә вә пашалара гаршы апардығы мүбаризәдә азәрбајчанлыларла јанашы башға

халғларын нумәјәндәләри дә она көмәк едирләр. Мәһз бу бирлик нәтичәсиндә Короғлу мәғлубедилмәз олмушду.

Ајры-ајры јазычыларын — Низаминин, Вағифин, М. Ф. Ахундовун, С. Ә. Ширванинин, Ч. Мәммәдгулузадәнин, Н. Нәримановун вә башғаларынын һәјатындан данышаркән шакирдләрә өјрәдирәм ки, бу сәнәткарлар вәтәнләрини, инсанлары сонсуз мәһәббәтлә севмиш, әсил сәадәти онлара хидмәт етмәкдә көрмүшләр.

М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»ндан данышаркән көстәрирәм ки, бу әсәр һәјатыны инсанларын азадлығы уғрунда мүбаризәјә һәср етмиш инсана мәһәббәтин вә һөрмәтин көзәл нүмунәсидир.

Пушкин Русијанын бөјүк оғлудур.

Лакин онун өлүмү М. Ф. Ахундову да сарсытмышдыр. Дилнин, дининин ајрылығы Пушкинә олан мәһәббәти азалда билмәмишдир.

Ше'ри, сәнәти, инсанлары севән һәр бир кәс ағыр кәдәр ичәрисиндәдир: Пушкин өлдүрүлмүшдүр.

Елә Пушкин ки, бүтүн аләм онун нәғмәсинә Афәринләр дејә, гојмушду дағын зирвәсинә. Сәдди Чиндән Татарыстана гәдәр чар әли вар, Лакин ол шаирин аләмдә јанан мәш'әли вар.

Бәс Пушкини белә өлмәз едән нәдир? Онун бу гәдәр јүк-сәкләрә галхмасына нә сәбәб олмушдур?

Бу суала шакирдләр белә чаваб верирләр:

— Бөјүк шаир һәјатыны инсанларын азадлығы үчүн мүбаризәјә һәср етмишди. Онун әсәрләри инсана мәһәббәтин, өзү дә бөјүк мәһәббәтин көзәл нүмунәләри иди.

О инанырды ки, инсанларын хошбәхт јашајачағлары күн узагда дејилдир.

Даһа бир шакирд һәлә 7-чи синифдә Пушкиндән әзбәрләдији «Сибирә мәктүб» ше'риндән бир парча сөјләјир:

Сибир мә'дәнләри дәринлијиндә
Мәғрур сәбринизи һифз еләјин сиз.
Чәкдијиниз әмәк һеч итмәјәчәк
Өлмәјәчәк бөјүк әмәлләриниз.

Ајағларына гандал вурулмуш, лакин үрәкләри бир ан белә мүбаризә етмәк ешти илә дөјүнмәкдән јорулмајан, узағ Сиби-

рә сүркүн олунмуш мәрд декабристларын эзәмәтли сурәтләри шакирдләрин көзләри гаршысында чанланыр.

Буну едән Пушкинин ше'ридр. Ән ағыр дөгигәләрдә адам-лара:

Гардаш! Инан буна, дејирәм сәнә,
Бир күн сәадәтин чазиб улдузу
Доғачаг, Русија ајылачагдыр.
Онда мүтләгигјәт харабәсинин
Үстүндә адымыз јазылачагдыр.

—дејәрәк, онларын гәлбиндә кәләчәјә, бөјүк кәләчәјә инам ојадан даһи сәнәткарын е'чазкар сәнәтидр.

Бурада мән јенидән «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы» үзәринә гајыдыр вә көстәрирәм ки, инсанлара олан бу мәнәб-бәтин тә'сири елә иди ки, гуманист јазычы М. Ф. Ахундов да Пушкинин өлүмүнә јас сахламыш, бу бөјүк иткидән доған үмумхалг кәдәрини ифадә едәрәк

Еј Сәбуһи Гоча Гафгазда битән күлләри дәр,
Јаралы ше'ринә гат, Пушкинә көндәр, көндәр!—

демишдир.

Шакирдләрә дејирәм ки, бу, инсанын инсана олан ән бөјүк мәнәббәтинин нүмунасидир.

Һәмин әсәри тәдрис едәркән бир шеји јаддан чыхармырам ки, шакирдләрә јахшы шејләри севмәји өјрәтдијимиз, әсил инсанлара мәнәббәт һисси ашыладығымыз кими, ејни заманда инсанлара бәдбәхтлик кәтирән, онларын сәадәтинә мане олан һәр чүр мәнфи һаллара нифрәт етмәји дә өјрәтмәлијик.

Елә буна көрә дә Пушкини өлдүртмәклә «бүтүн дүнјаны дәрдә салан» чара, онун нөкәрләринә шакирдләр сонсуз нифрәт бәсләјирләр.

Будур, IX синифдә «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсини тәдрис едирәм. Әсәри синифдә охујуруг. Там сакитликдир. Һамы бөјүк диггәтлә китабы изләјир, һәм дә јолдашларыны динләјир. Каһ Рүстәмбәјин гәзәблә «Кәрәк мән о еви хараба гојам; төк бир Фәхрәддин оғлум Рәшидин ганына ләјиг ола биләр»—дејән сәси ешидилир. Каһ Фәхрәддин кәләчәк һаггында хош арзулары илә көзләримиз гаршысында чанланыр. Әсәрдәки һадисәләр кәркинләшдикчә, еһтираслар чошдугча, ган дава-сынын кунәһсыз гурбанлары чоһалдыгча шакирдләр дә өзлә-рини һадисәләрин иштиракчысы һисс едирләр. Апарычы оху-јур:

— Түфәнк ачылыр, Фәхрәддин бәј јыхылыр.

Санки Фәхрәддинә атылан күлләнин сәси синифдә дә еши-

дилди. Ушаглар бир анлыға башларыны галдырыб, мәнә ба-хырлар.

— Мүәллим, Фәхрәддин өлүр?

Бу суал гәлбими фәрәһ һисси илә долдурур. Дүшүнүрәм ки, башга чүр дә ола билмәзди. Бизим кәнчләр мәнз белә тәр-бијә олунмушлар. Ахы, биз онлара өјрәтмишик ки, инсан ин-сана дост, јолдаш вә гардашдыр.

Бах, онларын додагларындакы бу суал, көзләриндәки ниф-рәт гарышыг гәзәб дә мәнз буна көрә доғмушдур.

Ахы, бизим кәнчләр инсанлары севмәк, «һәр шеј инсан үчүн, инсанын рифаһы наминә» принципини һәјата кечирмәк үчүн јашајырлар.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, фәхрәддинләрин, сәадәтлә-рин арзулары чичәкләнмәдән солур. Бунун үчүн тәгсиркар дөврүр, онун доғуруб јашатдығы Рүстәм бәјләрдир, Мәләк ханымлардыр.

Дәрсә јекунлашдырыб дејирәм ки, јалныз бу күн, азад Со-вет өлкәсиндә минләрлә фәхрәддинләрин, сәадәтләрин арзусу һәгигәт олмушдур. Һәлә һәмин мөвзунун тәдрисинә ајрылмыш 4 саатын илк дәрсиндән шакирдләрә инсанәрвәрлик һиссә-ри, мүтәрәгги гүввәләрә мәнәббәт ашыландығындандыр ки, әсәр севилә-севилә охунур, шакирдләр фачиәни бөјүк марағ-ла, сәрбәст, өз фикирләрини сөјләмәклә тәһлил едирләр.

Һәмин әсәр үзрә «Ган даваһсынын кунәһсыз гурбанлары» мөвзусунда јаздырдығым инша да марағлы олмушдур.

IX «б» синиф шакирди Солмаз Әлијева јазысыны белә је-кунлашдырыр:

«Бу күн Рүстәм бәјләр, онларын төрәтдикләри јарамазлыг-лар анчаг бәдин әсәрләрин сәһифәләриндә галмышдыр. Бүтүн хејирхаһ инсанлар онлары нифрәтлә јад едирләр. Онлар Фәх-рәддинин, Сәадәт ханынын арзуларынын гаршысыны кәсмәјә чалышырдылар. Јениликлә көһнәлик әлбәјаха вурушмаја галхмышды. Лакин шәр гүввәләр јенилији анчаг физики чә-һәтдән мөғлуб едә билдиләр.

Фәхрәддинин, Сәадәт ханынын арзуларыны исә нәсилләр јашатды. Бу күн дөрдмәртәбәли, ишығлы, бөјүк мәктәбимизи хошбәхт ушаглары көрәндә Фәхрәддин дүшүнүрәм.

Бизә һәм аналыг едән, һәм дә савадланмағымыз, әсил ин-сан олмағымыз үчүн әлләриндән кәләни едән мүәллимләри-мизи — азад Азәрбајчан гадынларыны көрәндә Сәадәт ханы-мын нәчиб сурәти көзләрим гаршысында чанланыр. Өз-өзүмә дејирәм:

«Еј вахтлы жараныб, вахтсыз өлөнлөр
Алынды залымдан нитигамыңыз».

«Алмаз» пјесини тәдрис едәркән баш верән мараглы бир
надисә үзәриндә дајаначагам.

Х «а» синфиндә әсәрдән парчалар охујурдуг.

Бешинчи пәрдәнин I шөклидир. Јахшы ушағынын јанына
кәлмишдир. Алмаз чыхылмаз вәзијјәттәдир. Ушаг мәсәләси
онун ишләрени даһа да чәтинләшдирмишдир. Алмазын тәкчә
өз шәхси һәјаты дејил, арзулары, уғрунда мүбаризә апарды-
ғы, чәтинликләрә синә кәрдији иш горху алтындадыр. Одур
ки, Алмаз ушағы Јахшыја верәрәк дејир:

— Әкәр иш мәнлик олсајды, мән өз өлүмүмә разы олардым.
сәни дарда гојмаздым. Анчаг Јахшы, бу саат иш белә дүшүб
ки, мән өзүмүнкү дејиләм. Мән ләкәләнсәм, мәним бүтүн дү-
шүндүјүм ишләр дә, һамысы халгын көзүндә дәјәрдән дүшә-
чәкдир.

Јахшы наәлач галыб, ушағы алыр вә һараја кедәчәјини
гәрарлашдырмадан чыхыр.

Көј курултусу кетдикчә шиддәтләнир, јағыш шүшәләрә
чырпыр.

Алмаз бу сәһнәни сејр едир, дәһшәтә кәлир:

«Бир нәфәр күнаһсыз адам бу гијамәтин ичиндә өз чаныны
көтүрүб кәздирир. Бүтүн јаранмышлардан, бүтүн инсанлар-
дан көмәк истәјир. Анчаг кимсә она көмәк етмәјәчәкдир.

Алмаз пәнчәрәдән бахыб дәһшәтли бир һәјәчанла «аһ, о
учурума јыхылачаг»—дејә бағырыр.

Әсәрин охунушуну сахладым. Синфә нәзәр салдым. һамы
һәјәчан ичиндә иди. Гиссә олунурду ки, Јахшынын, онун күнаһ-
сыз, мә'сум көрпәсинин мүгәддәрәты шакирдләри мараглан-
дырмышдыр.

Синфә суал вердим:

Нечә дүшүнүрсүнүз, Алмаз нә етмәлидир? О, бу ики бәд-
бәхт инсанын һәјатына лагәјд гала биләрми?

1-ч и ш а к и р д: — Алмаз Јахшыны вә көрпәсини хилас
етмәлидир.

2-ч и ш а к и р д: — Кәрәк Алмаз ушағы Јахшыја гајтар-
маја иди. Ахы, ушаға көрә әрп һәм Јахшыны, һәм дә көрпәни
өлдүрәр.

3-ч ү ш а к и р д:—Мәнчә, Алмаз һаглы дејил. Ахы, әсәрин
бу јеринә гәдәр о бүтүн адамлара анчаг јахшылыг етмишдир.
Инди исә, ән ағыр дәғигәдә ушағы Јахшыја гајтарыб ону тәх
бурахмаг Алмаза јарашмазды.

4 - ч ү ш а к и р д: — Мүәллим, хаһиш едирәм, охујаг! Мән
инанырам ки, Алмаз Јахшыны тәк гојмаз.

Әсәри охумағы давам етдиририк:

А л м а з:—(Бир ғыздырмалы кими сајыглајараг) Бу ги-
јамәтин ичиндә, тәк... Јох, јох, бу чинајәтдир! Мән гојмарам.
(Бирдән јериндән галхыб, һәјәчанла бајыра гачыр).

Шакирд јериндә отура билмир. Севинчлә:

— Бахын, мән демәдимми Алмаз Јахшыны тәк гојмаз—
дејир.

Демәли, чәтинлијә дүшән инсан, онун мүгәддәрәты ша-
кирдләри дүшүндүрмүш, һәјәчанландырмышды.

Мән гәт'и гәрара кәлдим ки, синифдә отуран, «Алмаз» әсә-
рини бөјүк диггәтлә изләјән, бу 35 шакирдин һәр бири мәнз
Алмаз кими һәрәкәт етмәјә һазырдыр. Бу, әсәрин тә'сири кү-
чүнүн көзәл нүмунәсидир.

Шакирдләри инсанпәрвәрлик руһунда тәрбијә едәркән,
бир шеји әсас тутурам ки, инсан инсанын достудур, инсана
инсан кәрәкдир. Биз чалышмалыјыг ки, шакирдләримиз тәмиз
үрәкли, нәчиб инсанлар кими јетишсинләр. Онларын үрәклә-
ри инсанлара, јахшы инсанлара гаршы мәнәббәтлә долу ол-
сун. Елә етмәлијик ки, шакирдләримиз билсинләр ки, онлар
тәкчә өзләри үчүн јашамырлар. Бизим өлкәмиздә һамы белә
дүшүнүр: «Бир нәфәр һамы үчүн:—Һамы бир нәфәр үчүн».

Инди мәктәпләримиздә кино-дәрсләрдән тез-тез истифадә
олунур. Мән тәчрүбәдә бунун чох јахшы тә'сир бағышлады-
ғынын шаһиди олмушам.

VIII синифдә М. Шолоховун «Инсанын тәлеји» әсәрини
кечирдим. Әсәри 2 саат охујандан сонра тәһлилә башламаг
лазым иди. Лакин мән гәрара кәлдим ки, әввәлчә «Инсанын
тәлеји» филминә бахаг. Шакирдләр бөјүк һәвәслә мәктәбин
акт залына топлашдылар.

Будур, Соколов әсир дүшмүшдүр. Дәстәнин габағында ке-
дән алман солдаты автоматын гундағы илә Соколовун башы-
на вурур. Лакин јолдашлары ону јыхылмаға гојмурлар, голу-
на кириб апарырлар.

Әсирликдә дә өз инсанлыг борчуну јеринә јетириб, јаралы-
лара көмәк едән һәким сурәти...

Өлүмүндән горхмајараг «алман силаһынын галибијјәти
шәрәфинә» ичмәкдән бојун гачыран, рус ләјагәтини, рус гүру-
руну сахламагла гәддар дүшмәни дә һејрәтдә бурахан вә дүш-
мәни «Сән халис рус әскәрисән!» демәјә мәчбур едән сәһнә.

Соколов эсирликдән гачыр, даһа сонра јеканә оғлу Анатолини јад өлкәдә — алман торпағында дәфи едир.

Мүһарибә гуртармышдыр. Соколов балача Ванјаны оғулуға көтүрмүшдүр. О өзүнү бу балача, јетим ушағын һәјаты үчүн мәсул һисс едир.

Филм сона јетир.

Ертәси күн әсәри тәһлил етдик. Дәрс һәмишәкиләрдән фәргләнирди. Шакирдләрдә бир һәјәчан вә һәвәс мүшаһидә едирдим. Елә буна көрәдир ки, синифдә чанлы бир мүзакирә әмәлә кәлмишди. Әмирова Сәнубәр дејирди: — Мән фашизмә нифрәт едирәм. Инсанлары фәлакәтләрә дүчар едән, минләрлә соколовларын аиләсинин, јурд-јувасынын дағылмасына сәбәб олан инсан чәлладларына ар олсун!

Сәһһәт ајаға галхыр. О, үзүмә бахыр вә дејир:

— Билирсиниз, мән фашистләрин итләри Андрејин үстүнә гысыртдылары вә онун изтирабларындан һәзз алдылары сәһнәни һеч вахт унутмарам. Инсана белә зүлм етмәк анчат вәһшиликдир. Мән әсәри охујанда да бу сәһнә мәнә чох тәсир етмишди. Филмә баханда исә даһа өзүмү сахлаја билмәдим. Дәһшәтдән гышгырдым. Буну мәнним зәифлијим һесаб етмәјин. Мән инсанлары севирәм.

Дәрсин тәһлилинә ајрылмыш 1-чи саат бир нөв әсәрдән алынған тәәссуратын сөјләнмәсинә чеврилмишди. Бу, мәнни гәтијјән нараһат етмирди. Ахы, әсәс мәгсәд шакирдләрә инсанлары севмәји өјрәтмәк, инсан чәлладларына нифрәт һиссләри ашыламаг иди.

Мән севинирдим. Чүнки әсәс мәгсәдимә чатмышдым.

Лап бу јахынларда әдәбијјат дәрнәјинин мәшғәләсиндә гәрәра кәлдик ки, јухары синиф шакирдләринә белә бир суалла мүрачиәт едәк: «Јашамағын мәнасыны нәдә көрүрсән?».

Сорғу кечирмәздән әввәл бир сыра тәдбирләр һәјата кечирдик. Бу тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә мәктәб комсомол тәшкилатынын да бизә бөјүк көмәји олду.

Биринчи нөвбәдә мәктәбимизин мәзуну Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә рәшадәт көстәрмиш вә гәһрәмәнлыгла фәлак олмуш Совет Иттифагы Гәһрәмәны Микајыл Әләкбәровун шәклини дивардан асдыг. Ајрыча кушәдә онун һәјатына даир топладығымыз материаллар гојдуг. Даһа сонра дәһлиздә «Онлар сәнин сәадәтин наминә вурушмушлар» адлы стенд дүзәлтдик. Бу стенддә Вәтәндаш вә Бөјүк Вәтән мүһарибәләринин гәһрәмәнларынын шәкилләри асылмышдыр.

Сорғуда иштирак едәчәк ушаглара «Әкәр бүтүн дүнјанын оғланлары...» филми көстәрилди.

Сонра габагчадан һазырланмыш вәрәгәләр шакирдләрә пајланды. Онлар һәммин вәрәгәдә вердијимиз суала чаваб јазмалы идиләр.

Бир һәфтә әрзиндә 175 шакирд сорғумуза чаваб вермишди.

Чаваблары охудугча бөјүк халг шаири С. Вурғунун бу сөзләрини хатырлајырдым: «Совет адамлары өз идејалары вә өз мәһәви кејфијјәтләри илә јер үзүнүн ән инсанпәрвәр шәхсләридир...».

Будур, бир нечә шакирдин чавабы јазылмыш вәрәгәләр гаршымдадыр.

IX «б» синиф шакирди Мирзәјева Гәмәр:

— Мән һәјатын бүтүн көзәллијини коллективчиликдә вә гаршылыглы јолдашлыг јардымында көрүрәм.

Мәнним бир арзум вар: бүтүн инсанларын хошбәхтлији үчүн чалышмаг, јашамаг.

X «а» синиф шакирди Гуламова Күлбачы:

«— Адам достсуз һеч чүр јашаја билмәз. Мән истәјирәм ки, чохлу јахшы достум олсун. Онларла бирликдә Вәтәнимизин чичәкләнмәси үчүн әлимдән кәләни едим. Мән өзүм дә чох иш көрә биләрәм. Лакин М. Горки демишкән: бир адам нә гәдәр бөјүк олурса-олсун, һәр һалда аздыр.

Шота Руставели јахшы демишдир:

«Бу һәјат нә гәдәр олса да ширин
Достлугсуз фәрәһли дејил бизимчин!»

X синиф шакирди Бахыҗев Исрафил:

«— Мән нечә күндүр мәктәбин дәһлизиндә асылмыш шәкилләрә бахыр вә дүшүнүрәм ки, бу гәһрәмәнлар чанларыны инсанларын сәадәти үчүн гурбан вермишләр. Бу, ән бөјүк шәрәфдир.

Достларыны өлүмдән гуртармаг үчүн синәсини дүшмән күләсинә сүпәр едән Александр Матросову, командиринә атылан күлләни көксү илә дәф едән Гафур Мәммәдову, фашистләрин вердији ән дөһшәтли ишкәнчәләрә дөзүб силаһ јолдашларыны әлә вермәјән Зоја Космодемјанскајаны, Адриатик саһилләриндә тәқрар олунмаз икидикләр көстәрән Мейди һүсәјзадәни һеч вахт унутмарам. Онларын һәјат јолу мәнним үчүн нүмунәдир. Ән бөјүк арзум, бу гәһрәмәнлар кими шәрәфлә јашамагдыр».

IX «б» синиф шакирди Нуријева Нәчимә:

— Һәр сәһәр мәктәбә кәләндә Микајылын шәкли илә гаршылашырам. Дүшүнүрәм ки, ел гәдрини чанындан артыг биләнләр, милјонларын сәадәти үчүн чаныны әсиркәмәјәнләр өлмәздирләр.

Гој кәнчлијимиз үчүн сәнин һәјатын нүмунә олсун, Микајыл! Һәјат көзәлдир. Јашамаг мәналыдыр. Белә көзәл һәјатда јашамағын әсил мәнасы ондадыр ки, сән һисс едәсэн ки, кимә исә көмәк едә билирсән, кимин үчүнсә бир иш көрә билирсән. Сән кимә исә лазымсан!

Бу күнкү кәнчлијимиз жүксәк идеалларла јашајыр. Коммунист тәрбијәси алмыш бу совет кәнчләри јени инсанлардыр.

Даһи рәһбәримиз В. И. Ленин Совет кәнчләрини коммунизм гуручулары адландырмышды, кәнчләрә «өзүнүзү коммунизм гуручулуғу үчүн тәрбијә един» — демишди.

Биз мүәллимләр чалышмалыјыг ки, бөјүк һәјатын астана-сына гәдәм гојан шакирдләримизин һәр бири өз кәләчәји һағында дүшүнәркән:

— Мәним һәјатым үмумхалг сәадәтинин бир һиссәси олмалыдыр, — десин.

Анчаг онда дејә биләрәк ки, өз әсас мәгсәдимизә — бөјүмәкдә олан нәсилдән јени чәмијјәтин гуручулары јетишдирмәк мәгсәдинә наил олмушуг.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНИ НЕЧӘ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘЛИ

Г. АЛЛАҒВЕРДИЈЕВ

Ағдам рајону, Әлимәдәдли кәнд
орта мәктәбинин мүәллими.

Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк башлыча мәсәләләрдән биридир. Мән чалышырам ки, шакирдләр дилимизин зәнкинлијиндән истифадә едә билсинләр, фикирләрини мүстәгил вә мәнтиги сурәтдә, сәлис бир диллә ифадә едә билсинләр.

Зәнкин нитг мәдәнијјәтинә малик олан шакирд сөздән дүзкүн вә јериндә истифадә етмәји бачарыр. Инкишаф етмиш нитг ејни заманда мәзмунлу вә мәс'улијјәтли олур.

Мән шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишафы мәсәләсинә диггәт вә мәс'улијјәтлә јанашараг, бу саһәдә мүхтәлиф вәситәләрдән истифадә едирәм. Нитг мәдәнијјәтинә јијәләnmәк үчүн һәр шејдән әввәл, шакирдләрдә дүзкүн данышмаға мәһәббәт вә һәвәс ојадырам. Әдәби әсәрләрдәки әјрә-әјрә сурәтләрин дилиндә вә ифадә тәрзиндә олан фәрги әјднлашдырараг, бу фәргин сәбәбләрини көстәрирәм. Шакирдләри баща салырам ки, көзәл нитгә малик олан адамын данышығы, ичтимаи јерләрдәки чыхышы динләјичинин хошуна кәлир, она тә'сир едир вә рәғбәтлә гаршыланыр. Нитги зәиф оланлар бә'зән ән јахшы билдији вә дујдуғу мәсәләләри башгасына чатдырмагда чәтинлик чәкир, динләјичијә өз данышығы илә тә'сир едә билмир.

Әлбәтте, нитг мәдәнијјәтинин әһәмијјәтини шакирдләрә үмуми шәкилдә сөјләмирәм. Буну тәдричән шакирдләрин ана дили вә әдәбијјатдан алдыглары биликләрлә бағлы изаһ едирәм. Мәсәлән: әдәбијјат дәрсләриндә әсәрин мәтни үзәриндә апарылан иш бу саһәдә мәнә јахшы имкан верир. Мән бәдиә парчаларын дүзкүн охунмасына, сөзләрин дүзкүн теләффүз едилмәсинә диггәт јетирирәм. Ифадәли оху заманы

интонасијанын, сәсин вә с. мәгсәдәүҗун олараг дәјишилмәсини, дурғу ишарәләринин тәләби бунлардан истифадә етмәји әјани олараг баша салырам.

Оху заманы сөзләри шакирдләрин дүзкүн тәләффүз едә билмәләри вә чәтин сөзләрин мә'насыны баша дүшмәләри кәләчәк дәрәдә мәтнин мәзмунча дүзкүн данышылмасы үчүн зәмин һазырлајыр. Шакирдләр мәтндә олан бүтүн сөзләри дүзкүн тәләффүз едә билсәләр, һәмин мәтнин мәзмунуну ардычыл, тәмкинлә вә сәлис бир дилдә ифадә едә биләрләр. Мәти синифдә тәләб олуна гәјдада оху дулмадыгда, истәнилән нәтичәни дә әлдә етмәк олмур. Она көрә мән, бәдии гираәтин бу ролуну нәзәрә алараг, она бәјүк әһәмијјәт верирәм.

Әдәби әсәрләрин тәһлилинин дә нитг инкишафында ролу бәјүкдүр. Мән әсас образларын вә гәһрәманларын ичтимай һәјата мүнәсибәтини, башга образларла әлагәсини, дахили һәјәчанларыны вә с. хүсуијјәтләрини әјдынлашдырырам. Шакирдләрә образлары сәчијјәләндримәк вә онларын данышыг тәрзини өјрәнмәк вәрдишләри ашылајырам.

М. Чәләлын «Бир кәнчин манифести» повестиндән кәтүрүлмүш «Баһар» мөвзусуну кечәркән Баһарын шахталыгыш кечәсиндә күчәдә галыб өлүм тәһлүкәси гаршысында олдуғуну, өмрүнүн сон дәгигәләрини кечирмәсини һәјәчанлы вә тә'сирли бир нитглә тәсвир едәрәк, онун һәјәтәнин ән ағыр дәгигәләрини әкс етдирән парчаны китабдан охујурам.

Бәдии әсәрләрдәки сәчијјәви вә тә'сирли парчалар һадисәнин кедиши илә әлагәдар охундугда, даһа тә'сирли олур вә шакирдләрин јадында даһа јахшы галыр. Бу да онларын сөз еһтијатларынын артмасына вә дүзкүн чүмлә гурмаг вәрдишләринин јаранмасына көмәк едир.

Шакирдләрин мәзмунлу вә дүзкүн нитгә малик олмалары үчүн онларын сөз еһтијатларынын зәнкин олмасы һәлледичи шәртдир. Она көрә дә шакирдләрдә сөз еһтијәтәни артырмаг үчүн мән лүғәт үзәриндә апарылан ишә хүсуеи диггәт едирәм. Лүғәт үзәриндә иш апараркән, шакирдләр тәрәфиндән мә'насы чәтин ашлашылан вә јахуд ашлашылмајан сөзләри сечиб лүғәт дәфтәрләринә јаздыыр вә гаршысында онун изаһыны верирәм. Јалныз тәк-тәк сөзләри дејил, јери кәлдикдә, мә'насы чәтин ашлашылан бүтөв бир чүмләни вә сөз бирләшмәләрини дә изаһ едирәм. Мән әдәби әсәрләрин изаһы васитәси илә шакирдләрә данышыгда сөз вә ифадәләри немә ишләтмәләрини дә өјрәдирәм. Мәсәлән: IV синифдә С. Вурғунун

«Муған» поемасындан кәтүрүлмүш «Минкәчевир гәһрәманы»ны кечәркән әсәрин дили үзәриндә чох дајанырам. Ше'рдәки бәдилик вә ифадә тәрзи һаггында үмуми мә'лумат вердикдән сонра, орада олан бәдии ифадәләри шакирдләрин иштиракы илә мүәјјән етмәк үчүн ашағыдакы мусаһибәни апарырам.

Бу парчада һансы бәдии ифадә васитәләри ишләдилмишдир?

Шакирд — Бу ше'рдә «чар чәкир», «балталарын полад пәнчәси», «лај-лај удур», «од төкүр күнәш ағзындан» кими бәдии ифадәләр ишләдилмишдир.

Мүәллим — Бурада даһа һансы бәдии ифадәләр вар?

Шакирд — «Торпағын нәфәси тәнкијир һәрдән», «јанғынлар јағса да јерә көјләрдән», «сәһркар машынлар», «селләр, сулар гудурмасын» вә саирә.

Онлар ше'рдә олан бир чох бәдии сөз вә ифадәләри тапыб дејирләр. Шакирдләрин мүәјјән едә билмәдикләри бәдии ифадәләр олдугда исә буну өзүм дејирәм. Беләликлә, бүтүн бәдии ифадәләр шакирдләрин һәр бири үчүн әјдын олур. Сонра һәмин бәдии сөзләри, ифадә вә чүмләләри евдә сечиб дәфтәрә јазмаларыны тапшырырам. Бунларын нәтичәсиндә шакирдләр бәдилик һаггында дүзкүн мә'лумата малик олур, сөз еһтијатлары артыр вә нитгләри зәнкинләшир.

Мән әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри әзбәрчиликдән узаглашдырмаға чалышырам. Шакирдләри суаллара дүшүпүлмүш чаваблар вермәјә, сәрбәст чүмләләр гурмаға алышдырмагла бәрәбәр, онлардан тәләб едирәм ки, данышдыглары дәрсин мәзмунуну өз сөзләри илә ифадә етсинләр. Әлбәттә, бу тәләби јеринә јетирмәк китаб чүмләләри ишләтмәјә адәт етмиш бә'зи шакирдләр үчүн бир гәдәр чәтин олур. Она көрә дә мән шакирдләрин бу чәтинликләрини арадан галдырмаг үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм. Мәсәлән, «Почт гутусу» әсәрини кечәркән, онун музmunуну бир дәфә бүтөв вә ардычыл сурәтдә данышдырыгдан сонра, икинчи дәфә бу гәјданын әксинә олараг шакирдләрә әјры-әјры епизодлары данышдырырам. Биринчи шакирд Новрузәлинин тутулмасынын сәбәбини, икинчи шакирд Вәли ханын мәктубунун мәзмунуну, үчүнчү шакирд Новрузәлинин ханын јанына кәлмәсинин сәбәбини данышыр. Јахуд, әсәри ики-үч һиссәјә бөлүб данышдырырам вә с.

Әлбәттә, бурада ардычыллығы поэмагда мәгсәд шакирдләри долашдырмаг дејил, мәгсәд шакирдләри әзбәрчиликдән вә

китаб чүмлөлөрүндөн узаглашдырмаг, онлара һадисәләри шуурлу сурәтдә өз сөzlәри илә ифадә етмәк бачарығы ашыламагдан ибарәтдир. Ајры-ајры епизодлары данышдырдыгдан сонра синфә мүрачиәт едәрәк һәр бир шакирддән ејни суала мүхтәлиф вариантлы чаваблар тәләб едирәм. Мәсәлән:

— Новрузәли ким иди?

Биринчи шакирд — Новрузәли Итгапан кәндинин әһли иди.

Мүәллим — Бу фикри башга сөzlәрлә нечә ифадә едә биләрсән?

Шакирд — Авам вә савадсыз олан Новрузәли ханын өз кәндлиси јә'ни Итгапан кәндинин әһли иди.

Мүәллим — Новрузәли нә үчүн һәбсә алынды?

Шакирд — Новрузәли почт гуллуғчусуну дөјдүјү үчүн һәбсә алынды.

Мүәллим — Чүмләни башга шәкилдә нечә гура биләрсән?

Шакирд — Авам Новрузәли почт гуллуғчусунун мәктубу оғурладығыны күман едәрәк ону дөјдүјүнә көрә һәбсә алынды.

Мүәллим — Вәли ханын мәктубунун ғыса мәзмуну нәдән ибарәт иди?

Шакирд — Вәли хан Јеревана кетмәк истәдијини досту Чәфәр ағаја габагчадан хәбәр верирди. Чәфәр ағадан хаһиш едирди ки, о, кәлинчә отағлары сәлигәјә салдырсын.

Мүәллим — Бу чүмләни даһа нечә гурмаг олар?

Шакирд — Вәли хан хәстә арвадыны Јеревана апармалы иди. Она көрә Чәфәр ағадан хаһиш едирди ки, хәстә орада раһат олмаг үчүн отағлары сәлигәјә салдырыб, печләри галатсын.

Бу үсулдан истифадә етдикдә шакирдләр китаб чүмлөләриндән ајрылыр, тәдричән эзбәрчилик вә формализмдән узаглашырлар. Онлар ејни суала мүхтәлиф вариантлы чаваблар һазырларкән дүшүнүр, бир фикри мүхтәлиф шәкилдә ифадә етмәк үчүн мүхтәлиф чүмлөләр гурурлар ки, бу да онларын нитг вә тәфәккүрләринин инкишаф етмәсинә сәбәб олур.

Мән ејни заманда ајры-ајры јазычыларын, сурәтләрин, типләрин дә дили, үслуб хүсусијјәтләри вә ифадә тәрзләрини бир-бири илә мүгајисә едиб, фәргләрини ајдынлашдырырам. Шакирдләрә баша салырам ки, бә'зи сурәтләрин вә типләрин дили әдәби дил олмаја биләр. Јазычы сурәти өз дилиндә данышдырыр; Новрузәли, Мәммәдһәсән әми вә с. сурәтләрин

дили әдәби дејилдир, онларын дилиндә шивә хүсусијјәтләри чохдур.

Әдәби дил вә јерли шивәләр һаггында шакирдләрә мә'лумат вердикдән сонра, онлардан тәләб едирәм ки, һәр һансы нәср әсәрини кечдикдә, һәмин әсәрдәки сурәт вә типләрин сөzlәринин әдәби дилә дахил олмаларыны тапыб мүәјјәнләшдирсинләр. Беләликлә дә шакирдләр бу һагда мүәјјән мә'лумата малик олур вә әсәрин дили илә шивә сөzlәрини фәргләндирмәји бачарырлар.

Шакирдләрин сөз еһтијатынын артыб зәнкинләшмәсиндә бәдин парчаларын эзбәрләnmәсинин дә ролу бөјүкдур. Ше'ри эзбәрләмәк шакирдләрин дурғу ишарәләринә, чүмләннин аваза көрә нөвләриндә сәсин мүхтәлиф һаллара салынмасына, сөzlәрдәки вурғунун дүзкүн ишләдилмәсинә вә с. гајдалара риәјәт етмәк габилијјәтләрини артырыр. Мән јалһыз ше'рләри дејил, һәтта, драм әсәрләриндән гәһрәманын монологларыны; «Фыртына гушу» вә «Шаһин нәғмәси» кими нәср әсәрләриндән мүәјјән парчалары да шакирдләрә эзбәрләдирәм.

Дәрс дедијим V—VII синиф шакирдләринин нитгиндә типик сәһвләрә тәсадүф етдикдә, онлары групплашдырыр вә арадан галдырмагда мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм. Шакирдләр өз нитгләриндә һәр һансы фонетик вә морфоложи сәһвләрә јол вердикдә, онларын диггәтини әсас мәсәләдән јајындырмамаг үчүн данышығларыны јарыда кәсмәји лазым билмирәм. һәмин сәһвләри чиб дөфтәрчәсинә гејд едәрәк, јадда сахлајырам. Бу гајда илә бир нечә сөз топладыгдан сонра онлары групплашдырыр, ја дәрсин кедишиндә, ја да әлавә мәшғәлә заманы бу сөzlәр үзәриндә ајрыча иш апарырам. Мәсәлән, шакирдләрин нитгиндә «доғурдан», «көрсәтмәк» вә с. бу кими сәһвләри бу група дахил едирәм. һәмин сөzlәри көк вә шәкилчиләринә ајырырам. Шакирдләри баша салырам ки, әкәр сөzlәри онларын ишләтдикләри шәкилдә гәбул етсәк, көкләр «доғ», «көр» вә с. олар. Әслиндә исә көкләр белә дејил, «доғру» вә «көстәр» шәклиндәдир. һәмин көкләрин сонунда да мүнасиб шәкилчиләр гошулдугда «доғрудан» вә «көстәрмәк» шәклиндә олмалыдыр вә белә дә ишләдилир.

Шакирдләрин нитгиндә олан нөгсанларын ислаһ олунмасында бәдин әсәрләрин ролуну нәзәрә алараг, чохлу мүталиә етмәји онлара мәсләһәт көрүрәм. Сонра мә'лум олур ки, тапшырығын нәтичәси сәмәрәсиз галмамышдыр.

Услуг сәһвләри шакирдләрин нитгиндә бөјүк гүсүрдур. Она көрә дә мән бу сәһәјә дә чох диггәтлә јанашырам. Шакирдләр бә'зән белә чүмләләр ишләдирләр: «Хејрин көзү олду анадан кәлмә. Сонра күрд гызыны верди Хејрә» (Хејир вә Шәр).

Бу типдән олан услуб сәһвләриндән данышаркән шакирдләрә өјрәдирәм ки, бу чүмләләрдә хәбәр, јериндә ишләдилмәмишдир. «Олду анаданкәлмә» әвәзинә «анаданкәлмә олду» дејилсә даһа дүзкүн олар. «Верди Хејрә» јох «Хејрә верди» демәк лазымдыр. Бу гәјданы бизим дилимизин хүсусијјәти тәләб едир. Јә'ни азәри дилиндә хәбәр әсасән, мүбтәдадан сонра ишләдилмәлидир.

Мән шакирдләрин услуб нөгсанларыны арадан галдырмаг үчүн ифадә едиләчәк фикрә көрә сөзләрин дүзкүн сечилмәсинә, нитгин тә'сирини азалдан тәкрарлара јол верилмәмәсинә, ајры-ајры фикирләр арасындакы мәнтиги ардычыллыгын позулмамасына да диггәт едирәм. Нитгин дүзкүнлүјү, ајдынлыгы вә дәгиглији һаггында шакирдләрә мә'лумат верир вә буна риајәт етмәји онлардан тәләб едирәм.

Әдәбијјат дәрсләри грамматика илә әлағәләндирилдикдә јахшы нәтичә верир. Белә ки, бә'зи сөзләрин мә'насыны изаһ етмәк үчүн ону морфоложи тәһлил етмәк, дүзкүн тәләффүз гәјдаларыны өјрәтмәк үчүн фонетикадан истифадә етмәк, дүзкүн ифадәли оху вәрдишләри ашыламаг үчүн бә'зи чүмләләри гурулушуна көрә тәһлил етмәк лазым кәлир.

Әлбәтте, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мүәллимдән кәркин әмәк тәләб едир. Бу чәһәти нәзәрә алыб, тәдрисдә нитг инкишафыны артырмаг ишинә хүсуси фикир верир, өз тәчрүбәм вә имканым дахилиндә бу мәсәләјә мүвәффәг олурам.

БӘДИИ ТӘҲЛИЛ ЗАМАНЫ ШАКИРДЛӘРДӘ МҮШАҲИДӘЧИЛИК БАЧАРЫҒЫНЫН ФОРМАЛАШМАСЫ

Досент Ч. ӘҢМӘДОВ

Мүшаһидә шакирдин елми дүнјакөрүшүнүн инкишафына вә формалашмасына, һәјат һаггында мә'луматынын кенишләнмәсинә тә'сир едән гүввәтли амилләрдән биридир. Шакирд мүшаһидә әсасында һәјат һаггында билик вә тәсәввүрүнү кенишләндирир, объектин илк нәзәрдә санки она мә'лум олан деталларыны, харичи вә дахили хүсусијјәтләрини мәһз бу јолла өјрәнир. Ушагларда кичик јашларындан мүшаһидә етмәјә бөјүк мараг вә һәвәс олуру. Бу, онларда объектив варлыг һаггында тәсәввүрләринин вә биликяәринин азлыгы илә бағлыдыр. Мәктәб јашлы ушагларда мүшаһидәчилик сөзлә әјанилијин вәһдәти шәклиндә тәрбијә олунору. Һәр бир фәннин өзүнәмәхсус мүшаһидә васитәләри вардыр. Бунлар объектив варлыгдакы «сирләри» өјрәдир, шакирдләрин әхлаги тәрбијәсини вә естетик зөвгүнү инкишаф етдирир. Мүшаһидә тәфәккүрлә сых әлағәдар олдуғундан, шакирдин фикри фәаллығына мүсбәт тә'сир едир. Она көрә дә мүшаһидәнин планы вә јахшы тәшқили шакирдин әгли дәркәтмәсинә, елми дүнјакөрүшләринин формалашмасына, билијинин јүксәлмәсинә мүсбәт тә'сир едир¹.

Тәдрис заманы белә һаллар аз мүшаһидә олунору ки, бә'зи шакирдләр бәдii әсәрләри охујаркән бәдii тәсвирләрин үзәриндән садәчә олараг өтүб кечир, буна әһәмијјәтсиз, артыг бир шеј кими бахырлар. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, онлар шифаһи нағыл етмәк процесиндә бу вә ја дикәр объекти тәс-

¹ Бах: Педагожи енциклопедија (русча). 3-чү чилд. Москва, сәһ. 14.

вир едә билмирләр. Белә шакирдләр әсәрдәки гарлы ғышы, күллү баһары, уча вә гушгонмаз гајалары, сәфалы мешәләрин көзәлликләрини ифадә етмәкдә чәтинлик чәкир, тәбиәт көзәлликләрини һәссаслыг вә инчәликлә дүжуб, тәсвир едән сәнәткарын әмәјнә лагејд мүнәсибәт бәсләјирләр. Һалбуки тәчрүбә көстәрир ки, М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун», М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы», А. Шагин «Мәктуб јетишмәди» вә с. әсәрләрдәки тәбиәт тәсвири үзәриндә сәмәрәли тәшкил едилән иш нүмунәләри һәм кечилән әсәрләрин идеја-бәдии хүсусијјәтләрини, һәм дә шакирдләрин мүшаһидәчилик бачарығы, естетик тәрбијәси нөгтеји-нәзәрдән тә'сирли олур вә фајда верир.

Әсил сәнәт әсәрләри һәјат һәгигәтләринин јазычы тәрәфиндән дәриндән, һәссаслыг вә инчәликләринә гәдәр өјрәнилмәси, мүшаһидә едилмәси әсасында јараныр. Мәһз буна көрәдири ки, белә әсәрләр «Ән бөјүк һәјат китабы» (И. Репин), «Рус һәјатынын енциклопедијасы» (В. Белинский) олурлар. Бәди әсәрдә сәнәткар һәјат һаггында ахтарышларынын нәтичәләрини мүшаһидәдә әсас јер тутан нитглә—јазылы бәдии нитглә ифадә едир. О, тәбиәт тәсвир етдикдә дә, чанлы вә долғун инсан характерләрини јаратдыгда да һәмишә өз нәзәриндә әввәлчә һәјатда көрдүкләри, дүјдуглары, һисс етдикләрини чанландырыр. Хәјалән гәһрәманын прототипинин јанына кедир; һадисә вә характерләрдәки деталлары тәсвир заманы белә о, объектив варлыға садиг галмағы әсас көтүрүр. Мүшаһидә јазычынын бәдии тәхәјјүлүнү чилаландырыр, она гол-һанад верир, тәсвирләриндәки инамы даһа гүввәтли едир. Сәнәткарын һәјат һаггында мүшаһидәләри күчлү вә реал олдугда, онун кечмишә мұрачиәт етмәси, кәләчәк һаггында арзуларынын ифадәси белә инандырычы вә бәдии чәһәтдән тә'сирли олур. Мәһз буна көрә дә әсәрдә сәнәткарын мүшаһидәләринин шакирдләрә өјрәтмәјин лап кичик јашлардан әһәмијјәти педагожи тәдигатын һәмишә диггәт мәркәзиндә олмушду. «Көркәм-ли инчәсәнәт усталары инсанлара объектив варлыг һаггында һеч дә елм адамларындан аз билик вермирләр. Елм вә инчәсәнәт инсанлығы биликлә зәнкинләшдирир.

Ибтидаи мәктәбдән ушаглары инчәсәнәт әсәрләри васитәсилә шакирдләри тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләрини баша дүшмәјә алышдырмаг олар вә лазымдыр¹.

¹ Б. П. Јесипов. Ибтидаи синифләрдә естетик тәрбијә, «Педагогика» (русча), Москва, 1967, сәһ. 342.

Бәс шакирдләрин әхлаг тәрбијәсиндә, хүсусилә естетик тәрбијәдә әһәмијјәти олан бу мәсәлә мәктәб тәчрүбәсиндә һечә һәјата кечирилми? Бәди әсәрләрдки јазычы мүшаһидәләри үчүн сәчијјәви олан деталлары шакирдләрин дүјмалары вә гижмәт вермәләринә һечә наил олмаг мүмкүндүр? Бу мүшаһидә материаллары шакирдин естетик зөвгүнүн вә бәдии һиссинин тәрбијәсинә нә чүр тә'сир едир? вә с. суаллара чаваб верәчәк олсаг, тәәсүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, бу сәһәдә бә'зи мәктәбләрдә апарылан ишләр һеч дә гәнаәтбәхш дејилдир. Бә'зи мүәллимләр бәдии әсәрләр үзәриндә шакирдләрин синифдә вә синифдәнкәнар ишләрини зәиф тәшкил етдикләриндән, ја да сәнәт әсәрләринә нүфуз етмәји лазымынча гижмәтләндирмәдикләриндән шакирдләр бу әсәрин идеја мәзмунуну сәтһи өјрәнир, естетик тә'сириндән фајда ала билмирләр. Бакы мәктәбдиләринин VI синифләриндә 222 шакирдә М. Ибраһимовун «Азад» һекајәсинин тәдрисиндән сонра ашағыдакы ики суалла мұрачиәт олунду:

1) һекајәдәки һансы һадисәнин тәсвири сәнә даһа хош кәлди вә нә үчүн?

2) јазычы гәһрәманынын һисс вә һәјәчанларыны, онларын дахили аләмләрини долғун вә тә'сирли јаратмаг үчүн һансы бәдии васитәләрдән истифадә етмишдир?

Суалларын нәтичәси контрол синифләрдә белә олду:

Синифләр	Шакирдләрдин сәјә	Биринчи суала чавабын нәтичәләри				Икинчи суала чавабын нәтичәләри			
		Дүјкүн чаваб верәнләр	Сәһв чаваб верәнләр	Чаваб верә билмәјәнләр	Умуми мәним-сәмә фәнзи	Дүјкүн чаваб верәнләр	Сәһв чаваб верәнләр	Чаваб верә билмәјәнләр	Умуми мәним-сәмә фәнзи
VI а	41	28	12	1	68,2	18	7	16	43,9
VI б	43	20	21	2	46,5	24	6	13	55,8
VI в	42	19	20	4	45,5	16	10	16	38,09
VI г	41	15	20	5	36,5	21	15	4	51,2
	167	82	73	12	—	79	38	49	

Бу схемдән көрүнүр ки, шакирдләр ајры-ајры бәдии һадисәләр вә характерләр һаггында јазычынын тәсвирләриндәки мәсәлэләр өз мүнәсибәтләрини билдирмәји бачарыр, мәнз онларә хош кәлән чәһәтләри кәстәрир вә бунун сәбәбини изаһ едирләр. Биринчи суала верилән чавабдан мәлум олур ки, шакирдләр Фәрда илә Азадын достлуғуна даһа чох мараг кәстәрир, өзләри дә доста әсил дост кими јанашмаг арзусунда олмаға чан атырлар.

Амма икинчи суала верилән чаваблар һеч дә гәнаәтбәхш дејилдир. Бурадан көрүнүр ки, шакирдләр гәһрәманларын мәнәви аләмини, әсәрдә тәсвир олуна һадисәләрин долғун вә инандырычылығыны вә тәсирлилијинин сәбәбини, «сирләрини» изаһ етмәкдә чәтинлик чәкмишләр. Нәтичәдә 167 шакирддән анчаг 79 (47,3%) нәфәри гаршыја гојулан суала дүзкүн чаваб верә билмиш, 87 нәфәри исә (51,4%), өз чавабларында кобуд сәһвләрә вә нөгсанларә јол вермиш, ја да бу сәһдә сәһни мәлумата малик олдугларыны нүмајиш етдирмишләр.

Контрол синифләрдә әсәрин бәдии хүсусијәтләри һаггында шакирдләрин биллик сәвијјәләринин вәзијјәти тәдриси үчүн ајрылмыш дәрә саатларындан мүүллимин сәмәрәли истифадә елә билмәси вә дәрәдә онун өз ишини дәгиг планлашдырма-сы илә әлағәдар олмушдур. Белә ки, мүүллимин һәмин әсәри ашағыдакы гәјдада тәдрис етмишди: 1) әсәрин гыса мәзмуну-ну әввәлчә өзү бүтөвлүкдә данышмыш; 2) идеја хүсусијәтләри һаггында әсәр үзәриндә шакирдләрә иш апармадан габагчадан мәлумат вермиш; 3) сонра әсәр һиссә-һиссә шакирдләрә охудулмуш вә бунунла да әсәрин идеја-бәдии хүсусијәтләри һаггында апарылачаг иш гуртармышдыр. Көрүндүјү ки, мүүллимин тәдрис ишинә һазыр—һөкмләрдән, нәтичәләрдән башламыш, һекајәнин мәтни үзәриндә шакирдләрин мүстәғиллијини вә фәаллығыны тәшкил едә билмәмишдир.

Әлбәттә, експериментал синифләрдә бу нөгсанларә тәкрат етмәк олмазды. Контрол синифләрдән фәргли олараг, бу синифләрдә ишин тәшкили ашағыдакы гәјдада апарылмышдыр: 1) М. Ибраһимовун һәјат вә јарадычылыг јолу илә шакирдләри таныш етмәк мәгсәди һекајәнин тәдрисинә башламадан әввәл 2—3 дәгигәлик гыса мәлумат верилди; 2) Чәнуби Азәрбајчан мөвзусу барәдә шакирдләрин ашағы синифләрдә алдыглары мәлумат јада салынды. Онларын IV вә V синифләрдә бу мөвзуда өјрәндикләри нәср (Ә. Садыг «Зәргәләм» вә с.) вә

нәзм әсәрләри гысача хатырланды; 3) М. Ибраһимовун бу мөвзуда дәјәрли әсәрләр јазмыш мүүллифләрдән бири олдугу шакирдләрә чатдырылды; 4) мұсаһибә јолу илә һәмин мөвзуда јазылан әсәрләрдән синифдәнкәнар шакирдләрин нә оху-дуглары сорушулды. (Шакирдләрдән бир нечәси С. Рүстәмин шәрләрини, 4—5 шакирд исә М. Ибраһимовун һәмин мөвзуда јаздыгы сон әсәрләрини оху-дугларыны сөјләдиләр); 5) сонра әсәр битмиш фикри ифадә едән һиссәләрә охунду; 6) V—VI синиф шакирдләринин психоложи хүсусијәтини нәзәрә алыб, һекајәнин охусундан алыначаг илк естетик тәсири зәифләтмәк вә шакирдләрин фикрини јајындырмамаг мәгсәди илә ашағыдакы мүүһ педагожи тәләб дә оху заманы нәзәрә алынды. Охунулары јахшы дәрк етмәк вә онун емоционал тәсирини дүјмаг үчүн тәлим просесиндә мүмкүн гәдәр динләјичи вә ја мұшаһидәедичи шакирдләрин диггәтини әсас мәгсәддән јајындырмаг лазым дејилдир. Белә һалда чалышмаг лазымдыр ки, бәзи шакирдләрдә мұшаһидә олунадуғу кими, охуну тез-тез дајандырыб мұвафиг шәһләр апармаға јол верилмәсин¹. Чүнки бу, әсәрлә һәлә јәничә таныш олмаға башлајан шакирдин ондан алачағы илк бәдии тәсири зәифләдир. Бу тәсири исә сонрадан ојатмаг хејли чәтин олур; 7) әсәрин илк охусундан сонра мәти үзәриндә мұвафиг иш апарылды. Бурада онлардан бири—бәдии тәсвирләрә һадисә вә инсан характерләринин вәһдәтини ја-радан сәнәткарын јарадычылыг мұвәффәгијјәтинин шакирдләрдә ојатдығы естетик һиссә үзәриндә бир гәдәр дајанмаг фәјдалыдыр. Һәм әсәрин идејасыны вә образларын мәнәви аләмини мөһкәм баша дүшмәјә, һәм дә шакирдләрин бәдии зөвгүнүн формалашмасына көмәк едән бу мәсәлә үзәриндә шакирдләри ишләдәркән онларын гаршыларына ашағыдакы кон-крет тәләбләр гојулды: а) һекајәдәки бәдии тәсвирләри сечин; б) бу тәсвирләрин нә мәгсәдлә әсәрә дахил едилдијини изаһ един; в) јазычынын бәдии тәсвирләри образларын харак-тери илә нечә әлағәләндирдијини ајдынлашдырын.

Експериментал синифдә дәрәсин мәнз бу чүр тәшкили — шакирдин өзүнә оху-дугундан нәтичә чыхармаг, әсәрдәки бә-дии деталлары сечмәји, көрмәји вә онун естетик тәсирини дү-мағы бачартмаг даһа фәјдалы олур. Буну схемдә шакирдлә-рин јухарыдакы суалларә чаваблары да чох ајдын кәстәрир.

¹ «Педагогика» (русча). Профессор Б. П. Јесиповун редактәси илә, Москва, 1967, сәһ. 342.

Синифләр	Биринчи суала чавабларын нәтижәләри					Икинчи суала чавабларын нәтижәләри			
	Шакирдләр- рин саяы	Дүзкүн чаваблар	Сәйв ча- ваб вәреҗләр	Чаваб вә- рә билмә- рә җәңләр	Үмуми мәним сәмә %-и	Дүзкүн чаваблар	Сәйв ча- ваблар	Чаваб вәре билмә- рә җәңләр	Үмуми мәним- сәмә %
VI а	41	38	2	1	92,6	39	2	—	95,1%
VI б	43	30	8	5	69,7	35	5	3	81,3%
VI в	42	38	2	3	90,4	39	2	1	92,8%
VI г	40	33	5	2	82,5	37	1	2	92,5%
	222	139	17	11		150	10	6	

Бу схемдәки нәтижәләрин даһа ајдын тәсәввүрү үчүн бир нечә шакирдин чавабына нәзәр салаг. Шакирд «М» деди ки, «Азад» һекајәсинин охусунда елә парчалар вардыр ки, бунлары һиссиз, һәјәчансыз, хусуси интонасијасыз охумаг мүмкүн олмур. Белә парчаларда ифтихар вә гурур һисси адамы мәчбур едир ки, сән ону һәјәчанлы, емосијалы оху. Ахы, мән, Азадын бу сөзләрини нечә һәјәчансыз, һиссиз охуја биләрдим: «Јазыг, мин јазыг, бизә бахыб өвладларым дејән вәтәнә. Јазыг бу күл кими Азәрбајчан торпагына ки, үстүндә сән вә мән кәзирик... О биздән нә һејир көрдү? Бизим һәјатымыз бир гара гуруша дәјмәз».

Шакирд «М»-ин сөзләрини «Л» белә тамамлады: «Јолдашым дүз дејир. Мән дә һәммин парчаны долгун тәсвириңә көрә чох марагла охујур вә һәјәчан кечирирәм. Чүнки Азадын һиссләри сәмији вә вәтәнә олан әсил мәһәббәтдән доған һиссләрдир. Һекајәнин бу һиссәсиндә јазычы фикри елә тәсирли вә долгун ифадә етмишдир ки, о, тез јадда галыр вә асан әзбәрләнир. Мән бу парчадакы «Јазыг», «мин јазыг», «нә һејир көрдү?», «гара гуруша дәјмәз» ифадәләриндә гәһрәманын кечирдији мә'нәви һәјәчанларыны санки көрүр, онун гәлб чырпын-тыларыны ешидирәм.

Мәтн үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләри заманы онларын әсәрдән хошларына кәлән јерләри әзбәрләмәләри, сечиб гејдә алмалары да әсәрдән алдыглары естетик зөвлә чох бағлы иди. Будур, шакирдләрин сечдикләри вә демәк олар ки, әксәријјәтинә хош кәлән афористик ифадәләр: 1) Бир көнүлү

ки, тикә билмәјәчәксән, нијә јыхырсан? 2) Јашамаг үчүн өләй инсанлардан хәбәрсизик. 3) Јерә гојмајын о түфәнкләри ки, онлары бу доғма торпаг сизә тапшырмышды вә с.

Јахуд һекајәдә атадан јетим галан Азадын ушаглыг илләри, Сәлимә халанын мадди вә мә'нәви еһтијачлар ичәрисиндә јашамасы кичик, лакин һәјати вә долгун деталларла көзәл ифадә олунмушду. Јазычы бу һиссәдә хәзан јарпагынын төкүлмәси, хусусилә пајыз фәслиндә гәриб вә јувасыз гушларын дүшдүјү вәзијјәтлә бөјүк сәмијијјәт, үрәк јангысы, ән бәш-лычасы исә јүксәк мәһәббәтлә тәсвир етдији Сәлимә халанын мә'нәви һәјәчанлары арасында көзәл үзви вәһдәт јаратмаға мүвәффәғ олмушдур. Әлбәттә, бу мәһәббәти, бу тәсвири дә шакирдләрә дујдурмаг, севдирмәк лазымдыр. Одур ки, әсәр үзәриндә шакирдләри мүстәгил ишләдәркән бунлара фикир вермәмәк олмас. Бу бәдни штрихләр шакирдләри әсәрдәки образлары даһа јахшы баша дүшмәк, мөһкәм јадда сахламаг үчүн әһмијјәтли олмага бәрабәр, онларда бәдни сөзүн ојатдығы емосионал һисси, образлылығы баша дүшмәк вә бунлардан нүмунә көтүрмәк нөгтеји-нәзәрдән дә әлверишлидир.

Марағлыдыр ки, әсәрин бәдни хусусијјәтләринин шакирдләрдә ојатдығы емосионал һиссә тәсир едән амилләр бир тәрәфли олмамышдыр. Онлардан бир нечәси бәдни тәсвирләри, бәзиләри афоризмләрин, образлы ифадәләрин әсәрдә ишләнилмәсини даһа јахшы тәгдир едирләрсә, үчүнчү групу исә гәһрәманын ишиндән, нәчиб мәсләкләриндән тәсирләнир, онлардакы инчә һиссләрдән нүмунә көтүрүрләр. Будур, шакирд «Д» әсәр үзәриндә мүстәгил ишләркән М. Ибраһимовун халг нағылларынын үслуби хусусијјәтләриндән сәнәткарлығыла истифадә етдијини диггәти чәлб етмишдир. О, Сәлимә халанын данышығындан нүмунәләр сечмишдир: «Тәк балам, јувамьн гушу балам... Јурдумун дашы балам» вә с. Сонра бу мисаллар әсасында о, фикир сөјләмишди: — Мән инанырам ки, Сәлимә хала бах белә, садә, сәмији, амма мә'налы вә тәсирли бир тәрздә данышырды. О, анчаг өз өвладыны «јувамьн гушу», «јурдумун дашы» дејә әзизләрди.

Тәчрүбә көстәрир ки, әсәр үзәриндә шакирдләрин бу чүр диггәтлә ишләмәләри онлара бә'зән әсәрдә лазымсыз, артыр көрүнән бәдни тәсвирләри, бәдни штрихләри вә бунларын јаратдығы образлылығы өјрәнмәјә марағы артырыр, бәдни сөзүн көмәји илә јазычынын јаратдығы мәнзәрәләри, һәјати лөвһәләри, инсани һиссләри вә с. дујмаг вә бунлардан тәсирләnmәк тәрбијә едир. Белә олдугда, бә'зи мәктәбләрдә мүша-

һидә етдијимиз кими, шакирдләр мұталиә заманы бәдии тәс-
вирләрин үзәриндән садәчә оларағ өтүб кечмир, она диггәти
чәлб едир, јазычы әмәјинин бу тәсвирләрдәки изләрини ајдын
көрүр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, әсәрин бәдии хүсусијјәтлә-
ри үзәриндә апарылан ишләр шакирдин **әһвали-руһијјәсини**,
емосијасыны ојатмағ, тәрбијә етмәк нөгтеји-нәзәриндән дә тә-
сирә малик олур. Бу, шакирдләрдә, естетик һисс ојатмағ, бәдии
зөвг ашыламағ үчүн исә сон дәрәчә вачиб проблемләрдән би-
ридир. **Бәли, дәрсдә әһвали-руһијјә тәрбијә етмәк!** В. И. Ленин
Рубакинин тәнгидиндә дејир: «Мүәллиф дүшүнмүр ки, ...«ин-
сан тәәссүраты» олмадан һеч бир заман инсанларын һәгигәт
ахтармасы һалы олмамыш, јохдур вә ола да билмәз»¹. Илләр-
дән бәри мүшаһидә етдијимиз чохла дәрсләрдән чыхыш едә-
чәк олсағ, чохумуза мәлум олан бир чәһәти дә көстәрмәк ис-
тәјирәм. Дәрсләрин гуру, чансыхычы, сөнүк кечмәсиндән һәми-
шә шикајәт едирик. Буна сәбәб олур ки, бәзи мүәллимләр
(тәәссүф ки, беләләри аз дејилдир) дәрсдә мәнз әһвали-руһи-
јә ојатмағы бачармырлар. Онлар әдәбијјат дәрсләринин сағ-
лам, никбин, кәләчәјә ајдын мүнәсибәт тәрбијә етмәк үчүн
мөвчуд имканларыннан, зәнкин материалларыннан зәиф исти-
фадә едирләр. Белә олдуғда, шакирд фикри вә һисси чәһәтдән
пассив олур. О, (шакирд) бәзән јазычынын тәсвирләриндәки
һәјәчанлара, гәһрәманларынын характерләрини јарадаркән
онларын кечирдији изтираблара, севинч вә фәрәһ һиссләринә
биканә вә лагејд бахыр. Буна көрә дә әсәрдәки һәјат һәгигәт-
ләринин тәсвирини траферет характердә изаһ едир, реалист
сәнәтлә һәјатын сых әләгәсинин тәмасыны дујуб гијмәтләнди-
рә билмир. Бәзи мүәллимләрин тәсвириндә «Мүсибәти-Фәх-
рәддин» вә «Һамлет» фачиәләринин гәһрәманлары илә «Лејли
вә Мәчнун», «Һачы Гара», «Алмаз» вә «Вағиф» әсәрләринин
гәһрәманларынын тәдрисиндәки хүсусијјәт фәргләнмәдијин-
дән, бу әсәрләрин доғурдуғу үмуми психоложи әһвали-руһиј-
јәнин тәсири дә шакирдләрдә зәиф олур, онларда инсана, хү-
сусилә коммунизм гуручусуна хас олан һәссаслығ, сағлам вә
никбин әһвали-руһијјәнин формалашмасы ләнк инкишаф едир.
Биз чалышмалыығ ки, әдәбијјат дәрсиндә шакирдин һәмишә
никбин әһвали-руһијјәси олсун, о, әдәби һадисәләрә һәмишә
фәал мұдахилә етсин, гәһрәманларын мәнз һансы бәдии јүк-
сәкликдә, әһвал-руһијјәдә тәсвирини дуја билсин вә о, бунлар-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, чилд 20, сәһ. 262.

дан әхлаги сифәтләри, үмуми елми дүнјакөрүшүнүн форма-
лашмасы үчүн истифадә едә билсин.

Әдәби әсәрләрин бәдии хүсусијјәтләринә фикир вермәдән
өз мәсләки уғрунда дар ағачыны јеканә јол сечән елханларын,
шәхси һиссләрини халғ иши илә бағламағы бачаран мейман-
ларын, әмәк чәбһәсиндә башгаларыны да өзү кими габагчыл
көрмәк истәјән сарванларын вә башгаларынын характерләр-
нин бәдии һәллинин шакирдләрдә емосионал һәјәчан, јүксәк
әһвали-руһијјә ојатмадан баша салмағ гејри-мүмкүндүр. Ја-
худ Ч. Чаббарлынын дејији кими, күлләләрлә дешилмиш **Һа-
чы Мурадын** (Л. Толстој «Һачы Мурад») өлүм сәһнәси-
нин санки әзәмәтли бир дағын учмасы сәвијјәсиндә тәсвирини
јалныз бу тәсвири дуја билмәк әһвали-руһијјәсиндә тәрбијә
олунмуш шакирдләр баша дүшәрләр. Бу бир дә она көрә ва-
чибдир ки, шакирдләрин ичтимаи һәјат һағгында мүшаһидә-
ләриндә олдуғу кими, онун бәдии ин'икасы олан бәдии әдәбиј-
јатдакы мүшаһидәләринин дә мәркәзиндә инсан — онун һәр
шеји—сир-сифәти, кејими, ән башлычасы исә, иши, әмәји,
јүксәк әмәлләри вә амалы дурур. Одур ки, шакирдләрин ич-
тимаи һәјатда адамларымызда мүшаһидә етдији әхлаги сифәт-
ләри инчәсәнәт, еләчә дә әдәбијјат әсәрләриндә инсан харак-
терләри һағгында биликләри, мүшаһидәләри тамамлајыр. Бу,
һәјатла бәдии әсәрдәки образлары мұгајисә етмәк, јазычы мү-
шаһидәләринин реаллығына инам јаратмағ вә бу инам руһун-
да шакирдләрин әгли, әхлаги кејфијјәтинә тәсир үчүн дә ва-
чибдир.

ОРТА МӘКТӘБДӘ СЕЈИД ӘЗИМ ШИРВАНИ ӘСӘРЛӘРИНИН ДИЛ ЧӘҺӘТДӘН ӨЈРӘНИЛМӘСИ

Досент Муса ҺАЧЫЈЕВ

Орта мәктәпләрдә бәдии әсәрләрин дилинин тәдрисиндән әсас мәгсәд, җазычылары дилиндәки бир сыра спесифик инчәликләр илә шакирдләри таныш етмәкдир.

Җазычынын хүсусиҗәтини, әсәрләринин фәрди вә тәқрар едилмәз чәһәтини мүәҗҗәнләшдирмәкдә онун дили чох мүһүм рол ойнаҗыр. Буна көрә дә, классикләрин дилинин өјрәнилмәсинә хүсуси диггәт едилмәлидир. Бу чәһәтдән Сејид Әзим Ширванинин әсәрләринин дили чох характерикдир. Онун дили бир тәрәфдән XIX әсрин икинчи җарысында формалашмаға башлаҗан журналистика — мәтбуат дилинин, бир тәрәфдән дини-әфсанәви ифадәләрлә долу олан әрәб вә фарс дилинин, о бири тәрәфдән дә һәлә XVI әсрдән дә габаг Азәрбајчанда кениш җајылмыш вә XIX әсрдән етибарән зәифләмәҗә башлаҗан гәзәлчилик дилинин вә нәһајәт халг үслубу тәсири илә әдәби әсәрләрдә өзүнә јер тутмаға башлаҗан халг данышып тәрзи вә бәзи јерли шивәләрин тәсири көрүлмәкдәдир.

Зәманәсинин әдәби улдузлары сырасына дахил олан бу сәнәткар шаир өз мүасирләринә дә гүввәтли тәсир кәстәрмишдир.

Мүәллим, журналист, ичтимаи хадим вә шаир олан бу сәнәткарларын да өзүнә мөхсус гүввәтли бир үслубу вә сөз сечмәк мөһарәти олмушдур. Она көрә дә мүасир кәнчлик онун бәдии дилиндән мүәҗҗән дәрәчәдә истифадә едә биләр.

Классик әдәбијат ән'әнәләри тәсири илә җазылмыш әсәрләрдә Сејид Әзим Ширвани, М. Фүзулинин тәсири алтында галмышдыр. Бу мүнәсибәтлә о, Фүзули кими классик әдәбиј-

җатын гәдим формаларындан: гәзәл, гәсидә, мәрсијә, мүрәббә, мүхәммәс, мүсәддәс, мүсәммән, рүбаи, тәркиби-бәнд, тәрчин-бәнд, мүстәзад, бәһаријат, һәчв кими бир сыра әсәрләр җазмышдыр. Хүсусән, о дөврүн түфејли үнсүрләрини — бәј, хан, руһани нумәјәндәләри, рүшвәтхор дөвләт мә'мурлары вә с.ләри тәнгид атәшинә тутуркән, һәчв онун әлиндә кәскин бир силаһ олмушдур. Бу чәһәтдән онун һәчвләрини ики гисмә бөлмәк олар. Бунлардан бири ади һәчвләрдир ки, зәманәсини гәмчылаҗыр. Дикәри исә елә һәчвләрдир ки, орада ачыг сөҗүш сөзләри өзүнү кәстәрир. Бурада С. Әзим Ширвани һәҗа-ты вә чәмијјәти зибилләјән гурдлары тәнгид едәркән, сәнәтин чәрчивәси она дар кәлир. Бу заман о, һәдәгәдән чыхараг, җаралы аслан кими фәрјад едир.

Бәзи мүәллимләр җазычылары дилинин тәдрисинә икинчи дәрәчәли бир мәсәлә кими бахыр вә бәдии тәһлил заманы буну нәзәрә алмырлар. Әксәрән апарылан тәһлилләр өзләри дә сосиоложи маһијјәт дашыҗыр. Елә буна көрә дә шакирдләр бәдии тәһлил илә анчаг сәтһи мәшғул олурлар. Буну али мәктәпләрә дахил олмаг үчүн һәр ил имтаһан верән абитуријентләрин вердикләри бир сыра эчаиб-гәраиб чаваблар сүбут етмәкдәдир. Мәһз буна көрә дә орта мәктәпләримиздә бу саһәдә бөјүк бир бошлуг һисс едилмәкдәдир.

Бу бошлугу долдурмаг үчүн әдәби әсәрләри тәһлил едәркән, ону бир тәрәfli апармамаг, дил тәһлилини унутмамаг лазымдыр. Бу заман мүәллим билмәлидир ки, мәс.: VI синифдә, «Оғлума нәсиһәт» мәнзүмәсини кечәркән, орада програм үзрә һансы әдәби тәсвир васитәләрини верәчәкдир. Һәмин әдәби тәсвир васитәләри һансы сөз бирләшмәләри, ифадәләр, сөзләр васитәсилә верилмишдир, онлар ади сөзләрдән нә чүр тәсирли, аһәнкдар, көзәл мәнзәрәләр, гүввәтли тәшбиһләр, јүксәк тәзадлар вә с. җарада билмишдир.

Белә вәрдиш үчүн програмларда кифајәт гәдәр әдәби парча-мәтнләр верилмишдир. Унутмамалыдыр ки, һәр бир белә мәтн мүәллифи бәдии вә мәфкурәви чәһәтдән шакирдләрә бир чүр мүсбәт тәсир бураха билир.

Бу чүр мәтнләр мәктәб програмларында синифләрә көрә тәсниф едилмишдир. Одур ки, мәктәб програмларында V синифдә 3 саатын әрзиндә ики садә вә кичик мәтн: «Мүәллимә һөрмәт» вә «Газ вә дурна»; VI синифдә ики саат әрзиндә бир

мәтн: «Оғлума нәсиһәт»; IX синифдә исә алты саат әрзиндә ики мәтн: «Көпәжә еһсан» вә «Гафгаз мүсәлманларына» верилмишдир.

Һәр мәтн кечиләркән аҗрылығда онларын чәтин сөзләри вә мә'налары, архаик сөзләр, синонимләр, омонимләр, гәдим азәри сөзләри үнсүрләри, чүт ишләнилән сөзләр, антонимләр, бәдһи тәсвир васитәләри, вәзләрин (әруз вәзинин) изаһы нәзәрә алынсын. Бу заман дил фактларына аид олан даһа бир чох мисаллары шаирин әсәрләриндән көтүрүлмүш нүмунәләр сырасында шакирдләрин өзләринә тапдырмағ лазымдыр.

Һәр бир әсәр кечиләркән онун нечә мисрадан вә нечә сөздән ибарәт олмасына да диггәт едилмәлидир. Белә ки, IX синифдә «Гафгаз мүсәлманларына» мәнзум парчаны кечәркән, бунун 116 мисрадан вә 460 сөздән ибарәт олдуғуну шакирдләр өзләри һәсабламалыдырлар.

Нәһәјәт, С. Әзим Ширванинин бу әсәрләриндәки бир сыра дил хүсусијәтләринә дә онларын диггәти чәлб олунмалыдыр.

С. Әзим Ширванинин әсәрләриндә шакирдләрә өјрәдиләчәк әсас хүсусијәтләрин бәзиләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Гәдим сөзләрин изләринә мисал:

кәр (әкәр)
ғыл (ег)
чин (үчүн)

Кәр тичарәтчин олмаса дөвләт,
Сә'ј ғыл һасил ејлә бир сәнәт.

Ани (ону)
Лејл (лакнн)

Баби елм олмајыб бизә мәсдуд,
Кәсб едән јогдур ани лејк нә суд.

Ким (ки)

Ким бу зәһмәтләр олмаја заје,
Бәлкә бу мачәра ола шаје.

Дутур (тутур)

Шәрһ едә күн дутулмағын сөзүнү,
Дејә ким ај дутур күнүн үзүнү.

Чыгыбды (чыхыбдыр)
Асанә (асана)

Инди ишләр чыгыбды асанә,
Рәсми-дүнја дүшүбди саманә.

Көрүндүјү кими, тарихән, һәлә азәри дили тәшәккүл тапмајан дөврләрдә олдуғу кими, С. Ә. Ширванинин јашадығы дөврдә дә аһәнк ганунуна рәәјәт етмәмәк (асанә, саманә, ани); бағлајычылары башга формада ифадә етмәк (лејк, ким, ғыл, чин, кәр); «г», «д» сәсләринин сөвти дәјишмәләри (ғылыбды, дутур); хәбәр шәкилчисинин сонундакы «р» сәсинин дүшмәси вә аһәнк ганунуна табе олмамағ (дүшүбдү) кими бир сыра гәдим дилин изләри Сејид Әзим Ширванинин әсәрләриндә өз варлығыны сахламағдадыр.

II. Бу хүсусијәтләрдән бири дә әрәб-фарс сөзләрини азәри сөзләри илә әвәз етмәсидир:

Ики көзүм нури

Едәсән чап ики көзүм нури,
Ата ола рузикари-мәшһури.

Иш ганан

Кәрчи вар иши ганан киши тәк-тәк,
Әксәри хәлг әвамдыр бишәк.

**Көз ачмағ
Көһнә**

Лејк биз билмирик көз ачмағы,
Көһнә ишләрдә галмышығ бағи.

Башымыз чыхмыр

Бихәбәр олмушуг шәриәтдән,
Башымыз чығмыр елми һикмәтдән.

III. Сејид Әзим Ширвани XIX әсрин 2-чи жарысында өзү жашадыгы дөвр үчүн характер дил һадисәси олан чүт сөзләр ишләрәтмәсидир. Бунлар да, јенә шүбһәсиз ки, азәри сөзләрини әрәб сөзләри илә әвәз етмәсинә сәбәб олмушдур:

Елм олубду (елмдир)

Бир бәладыр бу дәрди-надани,
Ки онун елм олубду дәрмани.

Күнү-күндән (һәмнишә, арасы кәсилмәдән)
Дүчар олуруг (тутулуруг)

Гыл кутаһ (гысалт)
Күнү-күндән зәлилү-хар олуруг,
Мөһнәтү гүссәјә дүчар олуруг.

Сејјидә, бәсди, нәзми гыл кутаһ,
Хатырын чәм гыл ки, иншаллаһ.

Икиси бир олуб (бирләшиб)

Шејхүл-ислам, мүфтији ислам,
Икиси бир олуб едә әнчам.

IV. С. Әзим Ширвани әсәрләриндә бир сыра идеомлар да ишләрәтмишдир:

Башымыз чыгмыр (анламырыг)

Башымыз чыгмыр елми һикмәтдән.

Јүз верди (әмәлә кәлди)

Чүнки вар иди биздә наданлыг,
Бизә јүз верди чоғ пәришанлыг,

Көз ачмағы (мәдәнилији)

Лејк, биз билмирик көз ачмағы,
Көһнә ишләрдә галмышыг бағи.

V. Сејид Әзим Ширвани азәри фолклорундан да орижинал бир фикир кими истифадә едәрәк, өз әсәриндә көзәл вә гүв-вәтли образлар јаратмышдыр:

Гуру јердә галмаг

Һамынын фикри хәлги сојмагдыр,
Гуру јердә бу хәлги гојмагдыр.

Гурунун одуна јаш да јаныр

Нејләсин иш гананлар ај гардаш,
Гурунун одуна јаныр һәм јаш.

Ата-бабадан көрдүјүмүз јахшыдыр

Бабамыздан нә көрмүшүк әввәл,
Дәхи ондан сивајә олмаз әмәл.

Лап тәнбәли-бәғдадидир

Олмушуг мисли-тәнбәли-бәғдад,
Едирик чүмлә бәхт әлиндән дад.

VI. Сејид Әзим Ширвани өз әсәрләриндә бир сыра сөзләр ишләрәтмишдир ки, онларын бә'зиләри азәри сөзләри олсалар да, мүасир дөврүмүздә башга мә'налар кәсб етмишдир:

Чатан (јетишән)

Еј чатан аләмә сәфа сәндән,
Ејләјир Сејјид илтича сәндән.

Мүшкүл (чәтин)

Бундан әгдәм әкәрчи кәсби-үмум,
Мүшкүл иди вә лејк еј мәхдум.

Саман (низам, гајда)

Инди ишләр чыгыбди асанә,
Рәсми дүнја дүшүбди саманә.

Ани (ону)

Баби елм олмајыб бизә мәсдуд,
Кәсб едән јогду лејк ани нә суд.

Ичтиһад (кәшф)

Бу нәдәндир? Сәвадымыз јогдур,
Елмдә ичтиһадымыз јогдур.

VII. Азәри дилинин имканларындан истифадә едәрәк, бир сыра омоним вә синонимләр јаратмыш С. Әзим Ширвани өз әсәрләриндә бунлардан сәмәрәли истифадә едә билмишдир:

Омонимләр

Киши — гочаг
арвадын әри

Кишидә олмаса әкәр гејрәт,
Ондан әлбәтдә јахшыдыр өврәт.

Чәкән — папирос чәкән
өз тәрәфинә чәкән

Әссәлам еј күруһи-хејри-әсәр,
Милләтин гејрәтин чәкән кәсләр.

Сојмаг — гојун гојмаг (гәссаб)
адам сојмаг (оғру)

Һамынын фикри хәлги сојмагдыр,
Гуру јердә бу хәлги гојмагдыр.

Тәк-тәк — кимсәсиз
јалныз

Кәрчи вар иш ганан киши тәк-тәк,
Әксәри-хәлг әвамдыр бишәк.

Үз — инсанын үзү
ајын сәтһи
китабын үзү (чилд)

Шәрһ едә күн дутулмағын сөзүнү,
Дејә ким күн дутур ајын үзүнү.

Синонимләр

Заје — мәһв
өлмәк

Дад фәрјад еј күруһи-изам,
Олду заје бу милләти-ислам.

Мөһнәт — зилләт
әзијјәт
зәһмәт

Күнү-күндән зәлилү-хар олуруг,
Мөһнәтү-зилләтә дүчар олуруг.

Бу гәдәр — чохла
һәдсиз

Бу гәдәр дәрд ким олур һадис,
Она биелмлик олур баис.

Лазымдыр — кәрәкдир
вачибдир
зәруридир
әһәмијјәтлидир

Кишинин олмадисә дүнјасы,
вә шаирләр өз әсәрләриндә вулгаризмдән истифадә етдикләри
һалда бәс биз нә үчүн етмәјәк?».
Бари лазымдыр олсун үгбасы.

Дутур — күн тутулмаг

иш тутмаг (ишләмәк)
адам тутмаг (һәбс етмәк)

Шәрһ едә күн дутулмағын сөзүнү,
Дејә ким күн дутур ајын үзүнү.

VIII. С. Эзим Ширвани өз эсэрләриндә дил илә сых әла-гәли олан бәдии тәсвир васитәләри јаратмыш вә ајры-ајры эпизодлары даһа чанлы вә образлы көстәрмәк үчүн һәммин илк үнсүр олан сөз-дилдән даһа сәмәрәли истифадә етмишдир:

Тәшбиһ

Олмушуг мисли-тәнбәли-Багдад,
Едирик чүмлә бәхт әлиндән дад.

Истиарә

Еј һәсән бәј мүәллими-дана,
Еј едән әһли-аләми әһја.

Мүбалиғә

Әлли мин сүхтә, әлли мин санл,
Әлли мин һөггабази-нагабил.

Кинајә

Бабамыздан нә көрмүшүк әввәл,
Дәхи ондан сивајә олмаз әмәл.

Тә'риз

Лејк биз билмирик көз ачмағы,
Көһнә ишләрдә галмышыг баги.

Тәсвир

Һәр вилајәтдә вар 5—10 гәсәбә,
50 мин сејјидү-ахунд, төләбә.
50 дәрвиш, 50 мәрсијәхан,
Һамынын сөзләри тамам јалан.

Епитет

Биздә нә ахирәт, нә дүнја вар,
Олмушуг бир јаман бәлајә дүчар.

Тәзад

Бир бәладыр бу дәрди надани,
Ки, онун елм олубду дәрмани.

Бәдии нида

Еј чатан аләмә сәфа сәндән!
Ејләјир Сејјид илтича сәндән!

Бәдии суал

Бу нәдәндир? Савадымыз јогдур,
Елмдә ичтиһадымыз јогдур.

IX. Ән нәһајәт, шакирдләр үчүн гисмән чәтин олан әруз вәзни кәлир. Лакин онлар, һәлә VIII синифдә икән Фүзули вә Вагиф кими классикләри кечмишләр. Бу заман онлар әруз вәзни һаггында мүәјјән гәдәр мә'лумат алдыларындан, инди һәммин мөвзу онлар үчүн јени бир шеј олмајачагдыр. Мәһз буна көрә дә бу мә'лумат онлар үчүн бир нөв тәкрар характери алачагдыр. Бурада мүсаһибә јолу илә мәсәләни изаһ едәрәк әруз вәзни һаггында шакирдләрә ашағыдакы изаһат верилир:

С. — Истәр «Гафгаз мүсәлманларына» вә истәрсә «Көпәјә еһсан» һансы вәздә јазылмышдыр?

Ҷ. — Әруз вәзиндә.

С. — Әруз вәзни һаггында нә билирсиниз?

Ҷ. — Әруз вәзни әрәб вәзидир. Бу вәзнин бәһр адланан бир чох нөвләри вардыр.

С. — Сизчә, бунлар һансы бәһрдә јазылмыш?

Ҷ. — Хәфиф бәһриндә.

Бундан сонра хәфиф бәһринин дөрд әләд «фаилатүн»дән ибарәт олдугу һаггында шакирдләрә изаһат вериләрәк, бунун да нөвләри олмасы көстәрилир. Нәһајәт бир мисра көтүрүләрәк тәһлил етдирилир:

Еј һәсән бәј мүәллими-дана,
Вар иди Шаһсәвәндә бир һачы.

Еј-һә-сән-бәј
вар-и-ди Шаһ

Фа-и-ла-тун

„—“
мү-әл-ли-ми
сә-вән-дә-бир
мә-фа-и-лун

„—“
да-на
һа-чы
фәи-лун

„—“

Бурада узун һечалар чизки илә, ғыса һечалар нөгтә илә, тәгти адланан дураглар исә узун вертикал хәтләр илә көстәрилмишдир. Бундан сонра әруз вәзнинә аид олан вә VIII синифдә кечилмиш бир сыра тәфсилат шакирдләрнн јадына салынараг, һәмнн мәтнләрдән онлара аид факт вә мисаллар тапдырылыр. Нәһәјәт, шаирнн бәдиин јадаычылығы һаггында верилән мәлуматлар шакирдләрнн јадына салынараг, һәмнн дил тәһлили вә бәдиин тәсвир вәситәләри тәһлили илә әләгәләндирилләр.

Бүтүн бунлардан сонра, фәал мүсаһибә јолу илә һачы Сејид Әзим Ширванинн јадаычылығына јекун вурулмалыдыр.

XIX әсрнн ән гүвәттли шаирләрнндән вә ичтимаи һадимләрнндән бири олан Сејид Әзим Ширвани өз әсәрләрнндә әзәри дилиннн лүғәт гурулушунун милли-әзәри сөзләри илә зәнкинләшмәсиндә вә һәмнн дилинн грамматик гурулушунун тәкмилләшмәси просесиндә мүәјјән хидмәтләр көстәрмишдир. Мәһз буна көрә дә Сејид Әзим Ширвани истәр өз әсрнндәки шаирләрә вә истәрсә дә өзүндән сонракы нәсилләрә бир нүмунә ола билмишдир. Елә буна көрә дә Ф. Көчәрлиннн дили илә десәк:

«...Загафгазија мүсәлманлары арасында Ахундов һуманист идејаларын ән јахшы чарчыларындандыр. Онун тә'сири алтыннда галан Закир вә бир гәдәр сонра һачы Сејид Әзим дә һәмнн Ахундовун ачыдығы ишыгы јолу илә кетдиләр»¹.

Мәһз буна көрә Сејид Әзим Ширвани дә өз мүасирләри ичәрисиндә хүсуси вә фәхри бир јер тутмагдадыр.

¹ Ф. Көчәрли — Литература Азербайджанских театр. Тифлис, 1903, стр. 33.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. «Азәрбајҗан дилиннн грамматикасы» (I һиссә) дәрслијиндә г самити кар гаршылығы олмајан чинкилттили самитләр сырасында верилмишдир. Бу, һәгигәтән, беләдирми? Ахы бизим дилимиздә ишләнән бир сыра сөзләрдә—алынма сөзләрдә һәмнн самитин кар гаршылығы ишләнәр; мәсәлән, комбајн, комиссар, трактор вә с.

Н. һүммәтов—Шәки рајону

ЧАВАБ. Нәинки ады көстәрилән дирсликдә, һәтта орта мәктәб үчүн јазылмыш бундан әввәлки дәрсликләрдә дә г самити кар гаршылығы олмајан чинкилттили самитләрдән бири һесаб едилмишдир. Бурада башлыча нөгсан, фикримизчә, сәслә һәрфинн гарышдырылмасындан, даһа доғрусу, самитләринн нөвләри көстәриләркән дилимиздәки сәсләр дејил, һәрфләринн әсас тутулмасындан ирәли кәлир. Һалбуки бу, чидди сәһвдир. Чүнки самитләринн кар вә чинкилттилиләр үзрә бөлкүсүндә јалныз сәсләр нәзәрдә тутулмалыдыр, чүнки һәрфләр кар вә ја чинкилттили ола билмәз.

Бизим әлифбамызда г самитинн кар гаршылығыны ифадә едән хүсуси һәрф олмаса да, мүасир дилимизин фонетик системиндә белә бир сәс вар. Бу сәс тәкчә рус дилиндән алынма **колхоз, командир, трактор, танк** вә с. кими сөзләрдә дејил, бир сыра башга сөзләрдә дә (халис әзәри сөзләриндә вә фарс-әрәб дилләриндән алынма сөзләрдә) өзүнү ачыг-ашкар көстәрир. Белә сөзләрдә һәмнн сәс јадыда г һәрфи илә ишарә едилләр. Мәсәлән, нөгсан, нөгтә, мәгсәд, тәгсир, рәгс, чаггал, тогга вә с. Бу кими сөзләрдә г самитиннн кар гаршылығыны ифадә едән сәси, шәрти олараг к' шәклиндә ишарә етсәк, вердијимиз мисаллардан, јәгин ки, даһа асан нәтичә чыхармаг олар; нөк'сан, нөк'тә, мөк'сәд, тәк'сир, рөк'с, чак'гал, ток'га вә с.

Мәктәб тәчрүбәсинә аз-чоһ бәләд олашлар јахшы биллрләр ки, шакирдләр һәмнн гәбилдән олан сөзләри узун мүддәт (бунларын дүзкүн јазылышына аид вәрдишләрә јијәләнәнәдәк) **нөксан, нөктә, чакгал, токга** вә с. шәклиндә сәһв јазырлар. Бу сәһв исә, шүбһәсиз, һәмнн сөзләринн тәләффүзүнә әсәсланмагда ирәли кәлир.

Јухарыда көстәрилән мисаллара әсәсланараг дилимиздә к' сәсиннн һансы гәбилдән олан сөзләрдә ишләндијини ашағыдакы шәкилдә конкретләшдирмәк олар:

1) рус дилиндән алынма бир сыра сөзләрдә—әсәсэн галын саитли һечаларда ишләнәб, јадыда к һәрфи илә ишарә едилән сөзләрдә: комбајн, клуб, касса, октајбр, ток, мајак вә с.

2) кар самитдән әввәл кәлиб, јадыда г илә ишарә едилән сөзләрдә: мәгсәд, Огтај, һагсыз, рәгс, нөгтә, нөгсан вә с.

3) гоша г һәрфи илә јазылан сөзләрдә (әввәлинчи г самити к' кими дејилләр): тәрәгги, диггәт, рәггәсә, таггылты, тогга, чаггал вә с.

Беләликлә, ајдын олур ки, к' сәсини дилимизин фонетик системидә тутдуғу јер һеч дә тәсадүфи характер дашымыр; тәкчә рус дилиндән алынма сөзләрдә ишләnmәси илә мөһдудлашмыр. Бүтүн бунларә көрә сәмит сәсләрин бөлкүсүндә г самитини дә кар гаршылыгы олдуғуну гејд етмәк вачибдир. Дәрсликдә бурахылмыш нөгсаны нәзәрә алараг, мүәллимин бу барәдә шакирдләрә мә'лумат вермәси (г самитини дә дилимиздә кар гаршылыгы олдуғуну, лакин әлифбамызда ону ифадә едән хүсуси ишәрә олмадығыны өјрәтмәси), шүбһәсиз, лазымлы вә фәјдалыдыр. һәм дә она көрә фәјдалыдыр ки, бу мә'лумат сәс вә һәрф һаггында шакирдләрә верилмиш анылајышы даһа да мөһкәмләндирмәјә көмәк көстәрә биләр, мүвафиг сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасындагы фәргин онларын шүурлу сүрәтдә дәрк етмәсини асанлашдырар.

СУАЛ 1. Сон вахтларда дөври мөтбуатда өһдәчилик сөзү әвәзинә, өһдәлик ишләтмәјә кечмишләр. Хәлиш едирәм ки, бунун сәбәбини изаһ едәсиниз.

СУАЛ 2. Мөтбуатда фәһлә кәнчләр мөктәби, кәндли кәнчләр мөктәби ифадәсиндә фәһлә кәнчләр, кәндли кәнчләр сөзләрин бә'зән дефислә, чох заман исә дефиссиз јазылыр. Бунлардан һансы дүзкүндүр?

Ә. Аббасов—Товуз рајону

ЧАВАБ 1. Бир нечә ил бундан әввәл, мөтбуатда өһдәлик сөзү әвәзинә гәһһүд ишләдилирди. Әрәб мәншәли бу сөз дилимизин тәләффүз хүсусијәтләринә ујғун кәлмәдјинә вә мә'насы чәтин дәрк едилдјинә көрә ону өһдәчилик сөзү илә әвәз етмишләр. Бәс, сон дөврләрдә мөтбуатда өһдәчилик әвәзинә, өһдәлик ишләдилмәсини нә илә изаһ етмәк олду? Шүбһәсиз ки, бу да сәбәбсиз дејилдир.

Өһдәлик сөзүнүн формасы онун мәзмунуна даһа чох ујғун кәлир. Белә ки, -лик шәкилчиси өһдәчи сөзүнә дејил, өһдә сөзүнә гошулмагла нәзәрдә тутулан мә'наны дүзкүн вә дөгиг ифадә едир. Ахы дилимиздә һәләлик өһдәчи сөзүнүн ишләдилмәсинә тәсадүф едилмир. Әлбәттә, ола биләр ки, «өһдәјә көтүрән» мә'насыны билдирмәк үчүн белә бир сөзүн дә мејдана кәлмәси мүмкүн олсун. Изаһ етмәјә еһтијаж јохдур ки, о заман өһдәчилик сөзү өһдәлик сөзүндән тамамилә фәргли бир мә'на дашымалыдыр.

Үмумијјәтлә, -лыг, -лик, -луг, -лүк шәкилчисиндән әввәл ишләдилән -чы, -чи, -чу, -чү шәкилчиси мүәјјән мә'на—сәнәт, пешә, үмуми-сијәси мә'на ифадә едир. Дәмирчилик, мејвәчилик, нөвбәтчилик, газмачылыг, бәләдчилик вә с. ки ми сөзләрдә буну ајдын һисс етмәк олар. Лакин дилимиздә һәммин мә'на илә бәғлы олмајан елә сөзләр дә вардыр ки, онларда ејни шәкилчиләри тәркиб һиссәләринә ајырмаг олмур. Мәсәлән, дүшмәнчилик, рүсвәјчылыг, пешманчылыг ки ми сөзләрдә -чылыг, -чилик... морфеминин -чы вә -лыг, -чи вә -лик һиссәләриндән (и ки шәкилчидән) ибарәт олдуғуну сөјләмәк дүзкүн дејилдир. Профессор һ. Мирзәзәдәнин гејд етдји ки ми, белә сөзләрдә һәммин шәкилчиләри мүрәккәб гурулушлу шәкилчи һесаб етмәк ләзымдыр (бах: һ. Мирзәзәдә, «Азәрбајҗан дилинин тарихи морфолокијасы». Азәргәдрисәшр, 1962, сәһ. 98). Чүнки бу типли сөзләрдә -чы, -чи, -чу, -чү ајрылыгыда өз мә'на хүсусијәтини сахламыр; она көрәдир ки, дилимиздә дүшмәнчи, рүсвәјчы, пешманчы ки ми сөзләр ишләнмир. Мараглыдыр ки, бунларын дүшмәнлик, рүсвәјчылыг, пешманчылыг шәкилиндә ишләдилмәси дә, бир нөв, гондарма ки ми көрүнүр. Тәдгигатчылар һаглы олараг көстәрирләр ки, -чылыг, -чилик... шәкилчиси илә дүзәлән сөзләр мүасир әдәби дилимиздә сәјчә чох аздыр.

Ади данышыг дилиндә белә шәкилчиләрлә «дүзәлән» бир сыра сөзләрә, мәсәлән, меһрибанчылыг, тәнбәлчилик, тәләбкарчылыг ки ми сөзләрә дә тәсадүф едилир ки, бунлар әдәби дилдә анчаг меһрибанлыг, тәнбәллик, тәләбкарлыг вә с. шәклиндә ишләдилир. Чүнки һәммин сөзләрдә -чы, -чи... шәкилчиләринин ишләnmәси онларын мәзмуну илә формасы арасында мүәјјән ујғунсузлуг јарадыр.

Бүтүн бу дејиләнләрдән нәтичә чыхармаг олар ки, өһдәлик ишләтмәк мүмкүн олдуғу һалда, өһдәчилик ишләтмәк һеч дә мүнасиб дејил. Буна көрә мөтбуатда өһдәчилик әвәзинә, өһдәлик ишләдилмәсини мөгсәдәмүвафиг һесаб етмәк ләзымдыр.

ЧАВАБ 2. Фәһлә кәнчләр мөктәби вә кәндли кәнчләр мөктәби ифадәләриндән дилимиздә мөктәбшүнаслыгла әлағәдар терминләр ки ми истифадә едилир. һәммин терминләрин мәһз бу чүр јазылышы онларын мәзмуну илә әлағәдардыр. Белә ки, фәһлә кәнчләр мөктәби әслиндә «фәһләләрдән ибарәт кәнчләр мөктәби», јахүд «кәнч фәһләләрин мөктәби» мә'насыны ифадә едир. Демәк, фәһлә кәнчләр мөктәби бирләшмәсиндә фәһлә сөзү, профессор М. һүсејнзәдәнин тә'бири илә десәк, кәнчләр мөктәби бирләшмәсини (икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсини) тә'јин едир. һәммин бирләшмәдә фәһлә кәнчләр сөзләрини дефислә јазсаг (фәһлә-кәнчләр), биз, тәхминән, «фәһләләрин вә кәнчләрин охудуғу мөктәб» мә'насыны ифадә етмиш оларыг ки, бу да, шүбһәсиз, јухарыда көстәрдјимиз мә'наны ифадә етмәк бахымындан дүзкүн олмаз. Чүнки һәммин мөктәбләр бүтүн јаш дәрчәсиндән олан фәһләләри дејил, анчаг кәнчләри, даһа доғрусу, кәнч фәһләләри әһәт едир.

Кәндли кәнчләр мөктәби термининдә кәндли кәнчләр сөзләринин јазылышы һаггында дә ејни фикри сөјләмәк олар.

СУАЛ 1. Дүшүнчә сөзү тәркибинә көрә нечә тәһлил едилмәлидир? Дүш-онун көкү, үнчә исә сөздүзәлдичи шәкилчиси һесаб едилә биләрми?

СУАЛ 2. Ашағыдакы үч чүмләнин синтактик тәһлилини (чүмлә үзвләринә көрә) нечә апармаг ләзымдыр?

1. Расим заводда мүнәндис ишләјир.
2. Камиловун тәләбәләрә ачығы тутмушду.
3. Бәсти Бағырова тарлаја бир гыз кәтирмишди.

Һ. Гарајев—Күрдәмир

ЧАВАБ 1. Дүшүнчә сөзүнү мүасир дил нөгтеји-нәзәриндән тәркибинә көрә тәһлил едәркән ону дүшүн вә -чә морфемләринә ајырмаг ләзымдыр. Демәк, дүшүн- сөзүн көкү, -чә исә шәкилчисиدير. һәммин шәкилчи фәл көкүндән исим дүзәлтмәјә хидмәт едир.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, фә'л көкүләриндән исим дүзәлдән -чә шәкилчиси гејри-мәһсулдар олуб, чох аз сөздә ишләнилдир.

Дүшүнчә сөзүнү етимоложи нөгтеји-нәзәрдән тәһлил етдикдә исә онун дүш фә'линдән әмәлә кәлдјини еһтимал етмәк мүмкүндүр. Лакин бу фикрин доғрулуғуну анчаг чидди ахтарышлар апармагла тәсдиг етмәк олар. Тәәсүф ки, дилчилик елмимиз фә'ләрини етимолокијасыны тәдгиг етмәк сәһәсиндә һәләлик чох аз иш көрүшүдүр.

ЧАВАБ 2. Биринчи чүмләнни тәһлилиндә гаршыја чыхан чәтинлик, јә'гин ки, мүнәндис сөзүнүн һансы чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләдјини мүәјјәнләшдирмәклә әлағәдардыр. Ајдын мәсәләдир ки, чүмләнни баш үзвләри Расим (мүбтәда) вә ишләјир (хәбәр) сөзләридир; заводда исә јер зәрфлијидир. Бунларын һәр биринә асанлыгла суал вермәк мүмкүндүр: Расим нә едир? Ким ишләјир? һарада ишләјир?

Бас мүнәндис сөзүнә нә чүр суал вермәк лазымдыр? Әлбәттә, мүнәсиб суал тапмаг чәтиндир. Лакин шүбһә етмәк олмаз ки, һәмни сөз чүмләнни тамамлыгыдыр, һәм дә васитәли тамамлыгыдыр. Илк бахымда бу, чох тәэч-чүблү көрүнә биләр. Ахы мүнәндис сөзү тамамла шәкилчисиз ишләнмишдир. Оуну тәсирлик һалда ишләндијини еһтимаал едиб, васитәсиз тамамлыг олдуғуну сөйләмәк, фикримизчә, гәтијјән доғру олмаз. Чүнки чүмләнни хәбәри тәсирли фе'ләә ифадә олунмушдур. Буна көрә дә о өзүнә васитәсиз объект тәләб етмир. Һәмни чүмләдә ифадә тәрзи нөгтәһи-нәзәрәнән инчә бир хусусијәт вәрдир ки, бу да мүнәндис сөзүнү мүнәндис вәзифәсиндә ифадәси әвәзинә ишләнмәсиндәдир. Демәк, бурада икинчи нөв тәјини сөз бирләшмәсинин анчаг биринчи тәрәфи ишләдилмишдир. Вәзифә анлајышы мүнәндис сөзүнүн дахили мәнәсында өз әксини тапа билдији үчүн тәһлил етдијимиз чүмләдә мүнәндис вәзифәсиндә ишләјир әвәзинә, садәчә, мүнәндис доғрудан да, васитәли тамамлыгыдыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, дис ишләјир дејилмишдир. Бу мәнтиги нәтичәдән ајдын олур ки, һәмни сөз, мүнәндис сөзүнә (вә ја мүнәндис вәзифәсиндә бирләшмәсинә) мүнәсиб суал вермәјин мүмкүн олмамасы, бу сөзүн тамамлыг вәзифәсиндә ишләндијини шүбһә алтына алмаға әсас вермир. Чүнки, үмумијјәтлә, суал чүмлә үзвүнүн грамматик әләмәти сајылмыр. Ондан анчаг методик бир васитә кими истифадә едилр.

Камиловун тәләбәләрә ачығы тутмушду чүмләси шәхәсиз чүмләдир. Бурада Камиловун ачығы тутмушду бирләшмәси чүмләнни хәбәри, тәләбәләрә исә васитәли тамамлыгыдыр. Ачығы тутмушду сөзләрини ајрылыгда хәбәр һесап етмәк олмаз, чүнки ачығы сөзү Камиловун сөзү илә бағлы олуб, үчүнчү нөв тәјини сөз бирләшмәсини тәшкил едир. Тутмушду сөзүнү исә она көрә ајрыча хәбәр һесап етмәк олмаз ки, һәмни сөз мүстәғил мәнәда ишләнмишдир.

Үчүнчү чүмләнә—Бәсти Бағырова тарлаја бир гыз кәтирмишди чүмләсини белә тәһлил етмәк лазымдыр: кәтирмишди—хәбәр; Бәсти Бағырова—мүбтәдә; бир гыз—васитәсиз тамамлыг; тарлаја—јер зәрфлији.

Һәмни чүмләдә башлыча чәтинлик, көрүнүр, васитәсиз тамамлыгы мүәјјәнләшдирмәкдә өзүнү көстәрир.

Бундан әввәлки чүмләдә олдуғу кими, бу чүмләдә дә тамамлыға там мүнәсиб суал вермәк чәтиндир; Бәсти Бағырова тарлаја нә кәтирмишди? суалыны вермәк формача ујғун кәлсә дә, шүбһәсиз, мәзмунча јанлышдыр. Чүнки һәмни чүмләдә бир гыз ифадәси инсаны билдирир. Одур ки, суалы белә вермәк лазымдыр: Бәсти Бағырова тарлаја кими кәтирмишди? Суалда нә әвәзинә кими ишләтмәк мәнз бир дә она көрә даһа дүзкүндүр ки, васитәсиз тамамлыглар елчә дә тәсирлик һалда ишләнән сөзләр мә'лум олдуғу үзрә, јалныз кими? нәји? вә нә? суалына чаваб ола билир. Демәк васитәсиз тамамлыг гејри-мүәјјәнлик билдирән тәсирлик һалда ишләнән инсаны билдирдији заман да она мүтләг кими? суалыны вермәк лазымдыр.

СУАЛ 1. Морфоложи тәһлилдә һәр тәрәф сөзүнү нитг һиссәләриндән һансына аид етмәк лазымдыр?

СУАЛ 2. Программа «Бир нечә садә чүмләдән ибарәт мүрәккәб чүмләләр» мөвзусунун тәдрисинә 6 саат вахт ајрылмышдыр. Дәрсликдә исә ән чоху ики саатлыг материал верилмишдир. Бу зиддијјәти нә илә изаһ етмәк олар?

3. Нураддинов—Шамхор рајону

ЧАВАБ 1. Һәр тәрәф сөзү мүрәккәб зәрфдир. Оуну тәркибини тәшкил едән биринчи сөз—Һәр сөзү тәјини әвәзлик, икинчи сөз—тәрәф сөзү исә

исимдир. Әлбәттә, тәрәф сөзү дилимиздә, әсасән, гошма ролуну дашыјыр; мәсәлә, евә тәрәф, даға тәрәф вә с. Лакин һәр тәрәф бирләшмәсинин тәркибиндә ону гошма һесап етмәк олмаз. Чүнки һәр сөзү гошмаларла идарә алагәсинә кирмир. Мә'лум олдуғу үзрә, гошмалар, адәтән, гошулдуғу сөзү идарә едир; оуну (исми) мүәјјән һалда ишләнмәсини тәләб едир. Тәрәф сөзү да гошма оларкән белә бир хусусијјәтә малик олур; гошулдуғу сөзүн јөнлүк һалда ишләнмәсини тәләб едир (мәктәбә тәрәф, сизә тәрәф вә с.). Тәрәф сөзү һәр тәрәф бирләшмәсинин тәркибиндә исә фе'ләләрә идарә олунур, јә'ни чүмләдә һәрәкәт билдирән сөзүн (фе'ли) тәләби илә исмин мүәјјән һал шәкилчиләрини гәбул едир. Мәсәлә, бу хәбәр һәр тәрәфә јајылды. Һәр тәрәфдән алгыш сәсләри учалды. Һәр тәрәфдә бир јенилик һиссә олунурду вә с. чүмләләрдә буну ајдын көрмәк олар.

Тәрәф сөзүнүн исми кими ишләнә билдијини әсасландыран әләмәтләр дәп бири дә одур ки, һәмни сөз исимләрә мәхсус -кеш, -дар сөздүзәлдичи шәкилчиләрини, исимләрдән сифәт дүзәлдән-лы, -ли, -лу, -лү вә с. шәкилчиләри гәбул едиб, башға мә'налы сөзләр јаранмасында «фәаллыг» кәстәрә билир; мәсәлә, тәрәфкеш, тәрәфдар, биртәрәfli вә с.

Бүтүн бу дејиләнләрдән нәтичә чыхармаг олар ки, һәр тәрәф мүрәккәб зәрфи һәр тәјини әвәзлији илә тәрәф исминин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш мүрәккәб зәрфдир.

ЧАВАБ 2. Һәр шејдән әввәл, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «Бир нечә садә чүмләдән ибарәт мүрәккәб чүмләләр» мөвзусунун тәдрисиндән мәгсәд шакирдләри дилимиздәки мүрәккәб конструксиялы чүмләләрә таныш етмәкдән ибарәтдир. Бу танышлыг әсасән практик јолла олмалыдыр. Белә ки, мувафиг чүмләләрини тәһлилинә апармагла шакирдләрдә белә бир анлајыш јарадылмалыдыр ки, мүрәккәб чүмлә тәкчә ики компонентдән дејил, бир нечә компонентдән дә ибарәт ола билир. Мүрәккәб конструксиялы чүмләләр һагғында шакирдләрә анчаг билик верилмәси нәзәрдә тутулур; һәмни саһәдә мувафиг бачарыг вә вәрдишләр ашыламаг, јә'ни онлара өз нитгләриндә мүрәккәб конструксиялы чүмләләрдән истифадә етмәк бачарығы вә вәрдишләри ашыланмасы вәзифәси гаршыја гојулмур. Одур ки, кәстәрилән мөвзунун тәдриси илә әлагәдар олараг, шакирдләрдән мувафиг мисаллар тәләб едилмәсинә јол вермәк дүзкүн олмаз. Шакирдә чүмләләр мүәллим тәрәфиндән һазыр шәкилдә верилмәли вә ондан јалныз һәмни чүмләләри тәһлил едиб, мувафиг нәтичә чыхармаг тәләб олунмалыдыр. Мүрәккәб конструксиялы чүмләләрини тәһлили, сөз јох ки, дәрсдә даһа чох вахт тәләб едир. Буна көрәдир ки, бир дәрс сааты әрзиндә, олса-олса, анчаг үч дөрд чүмләнни тәһлилинә апармаг мүмкүн олур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу заман грамматик тәһлил чүмләнни анчаг гурулушунан көрә апарылмыр; чүмлә үзвләринә көрә дә тәһлилдән истифадә едилр, һатта лазым кәлдикдә, морфоложи вә фонетик тәһлил дә мүәјјән јер верилр. Демәк, мүрәккәб конструксиялы чүмләләр үзәриндә апарылан практик иш шакирдләрә тәкчә мүрәккәб чүмләнни гурулушуну ејрәтмәклә мөһдудлашмыр, ејни заманда онлара бундан әввәл верилмиш бир сыра биликләри дә мөһкәмләндирмәк, дөғишләндирирмәк вә дөғишләндирирмәк үчүн-кеңиш имканлар јарадыр. Бу имканлары нәзәрә алдыгда сүбут етмәјә еһтијаж галмыр ки, һәмни бөлмәјә ајрылмыш вахт (8 саат) нәонки чохдур, бәлкә дә, һәлә кифајәт гәдәр дејилдир. Програмда бу мөвзу үчүн ајрылмыш 8 саатлыг вахты планлашдыраркән тәкчә дәрсликдәки материалын һәчмини дејил, мөвзунун характери-ни дә нәзәрә алмаг вачибдир.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҖӘТ БИЛИРИК

«НИТГ МӘДӘНИЈӘТИ ВӘ НАТИГЛИК МӘҖАРӘТИ ҖАҒҒЫНДА»

В. И. Ленин тәшвиғатчылар, тәблиғатчылар дәнә-дәнә хатырладырды ки, онлар халгла садә вә ајдын дилдә данышсылар, әллама термин, әчнәби сөзләри, әзбәрләнмиш, һазыр, лакин һалә күтләнин баша дүшмә-дији, онуи бәләд олмадығы шүар, тәриф вә нәтичәләрдән ибарәт ағыр артиллерияны бир кәнара атсынлар. Ленин бу дедикләринә илк әввәл өзү әмәл едир, һамыҗа габагчыллыг нүмунәси кәстәрир, нитгләриндә, чыхышларында саф, сәлис вә ајдын бир дил илә данышырды. О, буна нитгинин садә, аңлашыглы вә инандырычы олмасы, мәнанын ајдын, ифадәләрини ыгчам вә биткишлији, сөзләрин сәрраст ишләдилмәси нәтичәсиндә һаил олуру.

Даһи рәһбәрин көзәл бир нәтиг олмасы һагғында шаир Демјан Бедны белә җазырды:

Ленин җенә нитг едир—
Әри-үрү данышмыр,
Әлламәлик еләмир,
Һај-күј салмыр өзүндән.
Җалныз ону аңламаз, аңламаг истәмәјән.
Нитги Волга кимидир: һәм кениш, һәм дәрин,
Шәффафдыр, дибинәдәк көрмәк олур һәр җерин.
Бундан артыг бу нитги нәјә бәнзәтмәк олар,
Бу сәлис ајдынлыгдә—дүһа ајдынлыгы вар.

Ленин, дилинин саф, тәмиз, һәм дә ајдын олмасы үчүн зәнкин мұта-лиә едир, мұнтәзәм сурәтдә өз дүгәт еһтијатыны тәкмилләшдирир вә зән-килләшдирирди. Бундан әләвә, бәдии нитгин мұгајисә, епитет, метафора кими вәситәләриндән, әдәби образлардан чох бачарыгла истифадә едирди. Нитгинин образлы ифадәләри Ленинин чыхышларыны әјани вә бәдиин, ити вә сәрраст етмәкдән әләвә, фикри даһа дәрин, даһа парлаг сурәтдә ифадә етмәкдә она көмәк едирди.

Бөјүк пролетар җазычысы М. Горки чох дүрүст нәзәр җетирмишдир ки, Ленинин асан, сәрраст һәрәкәтләри вә ыгчам, лакин күчлү әл һәрәкәти ејнилә сөз чәһәтчә ыгчам, мәзмунчә һәчмли, долу олан нитги илә чох һәмәһәнк оларды.

Көрүндүјү кими, нитг мэдәнијәти вә нәтиглик мәҖарәти мұһүм бир мәсәләдир вә бу хүсусилә бу күн бөјүк әһәмијәт кәсб едир. Тәса-дүфи дејилдир ки, профессор А. Абдуллајев өзүңүн җени әсәрини мөвзү-суну—«Нитг мэдәнијәти вә нәтиглик мәҖарәти һагғында» мұһүм бир мәсәләјә һәср етмишдир. Чүнки кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә

нитг мэдәнијәтинә мараг кетдикчә даһа да артыр. Һазырда ичтимаијә-тимизия кениш бир һиссәси нитг мэдәнијәтини јүксәлтмәк ишиндә җар-шыҗа чыхан практик мәсәләләрини шәрһи илә чох марағланыр.

«Нитг мэдәнијәти вә нәтиглик мәҖарәти һагғында» китабы алты фәсилдән ибарәтдир.

Биринчи фәсилдә «Нитг мэдәнијәти мәсәләсинин тарихинә даир», икинчи фәсилдә «Нитг мэдәнијәтинин үмуми мәсәләләри», үчүнчү фәсилдә «Нитг мэдәнијәтинә верилән тәләбләр», дөрдүнчү фәсилдә «Нитг мұвәф-фәғијәт газандыран амилләр», бешинчи фәсилдә «Нәтигин мұһазирәјә һа-зырлашмасы» вә алтынчы фәсилдә «публицистик нитг һагғында» мәсәлә-ләрдән бәһсә олуру.

Мүәллиф әсәриндә охучулары азәри нитг мэдәнијәтинин тарихи, шифаһи нитг мэдәнијәтинин үмуми мәсәләләри, нитг мэдәнијәтинә вә на-тиглик мәҖарәтинә верилән тәләбләр, нитгә мұвәфғијәт газандыран амилләр, мұһазирәјә нечә һазырлашмаг мәсәләләри илә таныш едир.

Китаба мұәллиф тәрәфиндән «Бир нечә сөз» башлығы алтында кичик бир гејд дә верилмишдир. Бурада дејилир ки, бу әсәр җазыларкән нитг мэдәнијәтинә даир русча нәшр олуңмуш китаб вә мөғаләләр, ејни заман-да, һәмни мәсәләнин вәзирәтинә өјрәнмәк мәғсәди илә апарылмыш мұша-һидә вә тәдғигатлар, әлдә едилмиш нәтичәләр әсас көтүрүлмүшдүр.

«ӘДӘБИЈАТЫН ТӘДРИСИНДӘ АТЕИЗМ ТӘРБИЈӘСИ»

Атеизм тәрбијәси коммунист тәрбијәсинин ајрылмаз һиссәсидир. Һа-зырда кәңч нәсилдә елми дүңбабахышы тәрбијә етмәк, онлардан мұбариз атеистләр җетишдирмәк орта мәктәбин җаршысында дуран мұһүм вәзифә-ләрдән бирини тәшкил едир.

Шакирдләрин елми-атеизм руһунда тәрбијә едилмәсиндә ичтимаи фәнләрин, о чүмләдән әдәбијат фәннини бөјүк ролу вардыр. Чүнки шакирдләр елми-атеизм руһунда тәрбијә едилдикдә онларда материалист дүңбабахышы даһа да кенишләнир, өзләринә олан инам артыр вә мөһкәм-ләнир, онлар һеч бир фәвғәлтәбини гүввәјә инанмырлар, һәтта һадисәләрин гејри-елми изаһы илә мұбаризә едирләр. Одур ки, ичтимаи фәнләри, о чүм-ләдән әдәбијаты тәдрис едән һәр бир мұәллим фәннини тәдрисиндә бу мұһүм чәһәти јаддә сахламалы, шакирдләрин атеизм тәрбијәси илә мұн-тәзәм мөшғул олмалыдыр.

Республикамызын мәктәбләриндә чалышан габагчыл мұәллимләр мәһз белә һәрәкәт едирләр. Одур ки, онларын тәрбијә вериб бөјүтдүкләри ша-кирдләр һеч бир мөвһумата инанмыр, дини вә мөвһуми көрүшләр онлара тәсир едә билмир.

Мәктәб аңчаг дәрәдә дејил, дәрәдәнкәнар вахтларда да дин әлејһи-нә тәблиғат апарыр. Дәрәкәләрдә бу хүсусда мәрүзәләр, мұһазирәләр, суал-чаваб кечәләри, диспутлар кечирилир.

Мүәллиф Р. Мәмәдов республикамызын мәктәбләриндә чалышан га-багчыл әдәбијат мұәллимләринин бу сәһәд-ки зәнкин иш тәчрүбәсини үмумиләшдириш, «Әдәбијатын тәдрисиндә атеизм тәрбијәси» адлы әсә-ри җазышдыр.

Һәмни әсәрдә әдәбијат дәрәләриндә вә синифдәнкәнар тәдбирләрдә кәңч нәслил елми-атеизм тәрбијәсинин рол вә вәзифәли конкрет факт-

лар асасында шығандырылмышдыр. Бурада һабелә марксизм-ленинизм классикләринин динин ифшасына даир фикрләриндән, Сов.ИКП МК-нын әһали арасында елми-атеизм тәблиғатына даир гәбул етдији гәрар вә көстәришләрдән дә бәһс олунур.

«Әдәбијатын тәдрисиндә атеизм тәрбијәси» әсәри «Кириш»дән вә үч фәсилдән ибарәтдир.

Биринчи фәсилдә «Мүасир дөврдә кәнч пәслин атеизм тәрбијәсинин мәзмуни вә вәзифәләри», икинчи фәсилдә «Тәлим процесиндә шакирдләрин елми-атеизм тәрбијәси», үчүнчү фәсилдә «Синифдәнкәнар тәдбирләрдә атеизм тәрбијәси» мәсәләләриндән бәһс олунур.

Китабчаны «Маариф» нәшријаты бурахмышдыр.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ»

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Мүәллимләрн Тәкмилләшдирмә Институту гижмәтли бир тәшәббүс көстәришдир. Белә ки, институтун әмәкдашларындан Ј. Гарабағлы, М. Бајрамов вә Ә. Гәрибов јолдашлар «Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан програм материалларыны» планлашдырыб ону китабча шәклиндә нәшр етдирмишләр.

Китабчада V—VIII синифләр үзрә «Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан, IX, X синифләр үзрә әдәбијатдан програм материалларынын тәхминнә һәфтәлик бөлкүсү верилмишдир.

Китабчанын тәртибатчылары китабчаја, илк дәфә олараг, чарн дәрә илиндә VII, VIII вә IX синифләрдә әдәбијатдан кечиләчәк јени програм материалларыны дахил етмишләр.

Програм бөлкүсүнүн гижмәтли чәһәтләриндән бири дә одур ки, бурада шакирдләр синифдәнхәрич мütәлиә үчүн төвснјә едиләчәк әдәбијатын рүбләр үзрә снјаһысы верилмишдир. һабелә јазы ишләринин мигдары, мөвзулары, рабитәли нитгин инкишафы мәгсәди илә вериләчәк дәрсләр, әдәбијат нәзәријәсиндән материаллар јыгчам шәкилдә көстәрилмишдир.

«Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан програм материалларынын планлашдырылмасы» китабчасы бүтүн дил-әдәбијат мүәллимләри, хүсусилә кәнч мүәллимләр үчүн хејли фәјдалы вәсантдир.

Бөлкү Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан дөвләт програмына әсәсән һазырланмышдыр.

Дил-әдәбијат мүәллимләримиз буну да јахшы јадда сахламалы-дирлар ки, онлар програм материалларынын планлашдырылмасы ишинә јарадычылыгга јанашмалы вә ондан сәмәрәли истифадә етмәлидирләр.

«АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ УШАГ ӘДӘБИЈАТЫНЫН ИНҚИШАФ ЈОЛУ» (1920—1945)

Бу китабчаны «Кәнчлик» нәшријаты бурахмышдыр. Онун мүәллифи Ә. Әзизовдур. О, узун илләрдән бөридик ки, Азәрбајчан ушаг әдәбијатынын тәдгиги мәсәләләси илә мәшгулдур.

Ә. Әзизов әдәбијатын мүхтәлиф мәсәләләринә аид бир сыра гижмәтли, һәм дә мәзмунлу мәғаләләрин мүәллифидир. Онун сон вахтларда јаздыгы «Азәрбајчан совет ушаг әдәбијатынын инкишафы јолу» адлы мо-

нографijasы да узун илләрин кәркин әмәк фәалијәтинин мәһсулудур. Бу әсәр «Кириш»дән, «Вәтәнпәрвәрлик, һуманизм вә достлуг идејалары», «Мәктәб, аилә тәрбијәси вә әмәк мәсәләләри» вә «Фолклор мотивләри мәсәләсинә даир» бәһсләрдән ибарәтдир.

«Кириш»дә ушаг әдәбијатынын нәзәри мәсәләләри һагғында мәлүмат верилр, онун үмүми вәзижәтиндән, дөврүн тарихи шәрантиндән, партија вә һөкүмәтимизин ушаг әдәбијаты һагғында гәрар вә көстәришләриндән, республикамызда бу әдәбијатын инкишафына көмәк едән тәдбирләрдән әтрафлы бәһс олунур. Бундан алава, бурада мүәллиф бөјүк азәри шаирн Низамидән башлајараг ингилабдан әввәлки дөврдә Азәрбајчан ушаг әдәбијатынын хүләсәсини јыгчам шәкилдә вермишдир ки, бу да ушаг әдәбијатымызын тарихи һагғында мүәјјән тәсәввур јарадыр.

Монографijasын сонрақы фәсилләриндә мүәллиф 1920—1945-чи илләр арасында Азәрбајчан Совет ушаг әдәбијатынын инкишаф јолуну тәдгиг етмиш, онун мүвәффегијәт вә нәгсанларыны көстәрмиш вә тәдгигатынын мөвзулар үзрә групплашдырмышдыр.

Әсәрин гижмәтли чәһәтләриндән бири дә будур ки, мүәллиф тәдгиг етдији һәмин илләрдә ушаг поезijasы, ушаг нәсри вә ушаглар үчүн драм әсәрләринин јаранмасы мәсәләләрини дөврүн бу вә ја дикәр ичтиман-снја-си һәјаты илә әлағәли шәкилдә көтүрмүшдур.

Мүәллиф, әсәриндә ушаг әдәбијатынын һәр һансы мәсәләсини шәрһ вә изаһ едәркән ону үмүми әдәбијатимызын ушаг әдәбијатына көстәрдији јарадычы тәсирини кәлкәдә гәјмадыгы кими, педагожи-психоложи чәһәтдән дә бу әсәр нә дәрәчәдә мүнәсиб вә ујуун олуб-олмамасыны да тәһлил етмәјә чәһд етмишдир.

И. ГУТГАШЫНЛЫ—ӘСӘРЛӘРИ

И. Гутгашынлынын сон вахтларадәк чәмиси бир әсәри—«Рәшидбәј вә Саадәт ханым» олдыгу мәлүм иди. Лакин бунунла белә, тарих ону, һагғы олараг, Азәрбајчанын кәркәмли сималары чәркәсинә дахил етмишдир.

Белә ки, Гутгашынлынын бу һекајәси мөвзу вә сурәтләри чәһәтиндән мәһәббәт дастанларына јахын олса да, идеја мәзмуну, тәсвир үсүлу, композисijasы вә с. хүсусијәтләри илә тамамилә јени вә орижинал иди.

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Әдәбијат вә Дил Институтунун бурахдыгы «Исмајылбәј Гутгашынлы—Әсәрләри» бу факты бир даһа тәдгиг етмиш олды.

Һәмин китабчаја Ә. Мирәһмәдов тәрәфиндән јазылмыш «Гәрибә тәле» (Мүгәддимә әвәзинә) башлыгы јазыны охудугда ајдын олур ки, И. Гутгашынлынын «Рәшидбәј вә Саадәт ханым» әсәриндән башга «Сәфәрнамә» әсәри дә вардыр.

Бу әсәрә јазылан мүгәддимәдән бизә мәлүм олур ки, «Сәфәрнамә» әсил бәдин нәср нүмунәси, биткин сүжетли бир әдәби әсәр олмаса да, тәбиәт тәсвири илә долу олан, мүәллифинин бир чох фикри вә дуйғуларыны бәдин нәср дили илә әкс етдирән јол гејдләриндән ибарәт бир әсәр кими, «Сәфәрнамә» Азәрбајчан нәшр хәзинәсинә дахил ола биләр вә олмалыдыр.

«Сәфәрнамә» үслуб, морфолокија, лексика чәһәтиндән Ахундовун драматуркијасы, Закирин гошмалары вә «Әкинчи» гәзетинин дили илә даһа чох һәмәһәнк вә јахындыр.

«Сәфәрнамә»ни охудугда онун мўәллифинин сон дәрәчә дигәтли, һәсәс мўшаһидә габилијјәтинә маляк олдуғуну ачыг-ајдын көрмәк олур. Белә ки, мўәллиф олдуғу јерләрдәки һәтта кичирик тәфәррүаты да нәзәрндән јайындирмамышдыр.

Әсәр хроноложи гајдада вә ардычыллығы көзләмәк шәртилә гурулмушдур. Јәни бурада Мәккә сәфәринин илк күнүндән башлајараг кечилән јерләрин вә баш верән әһвәлатын ардычыл, күнбәкүн тәсвири верилир.

Китабы Ә. Мирәһәмов редактә етмиш, бундан әлавлә она мүгәддимә вә гејдләр јазмышдыр.

М. В. ВИДАДИ—«СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ»

М. В. Видадинин јарадычылығы Азәрбајжан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли бир јер туғур. О, кичик јашындан тәбиәти, садәлији гәлбән севмиш вә сарајлардан, сүн'и тәнтәнә вә бәзәкләрдән нифрәт етмишдир. Дәриндән дүшүнән бу һәсәс шаир, истисмар вә зүлм гајдалары әсәсләриндә гурулмуш инсан чәмијјәтинин фәләкәтини тез дүјмуш, һәјата чидди тәһтиди мүнәсибәт бәсләмишдир. Јахын досту вә сирдашы бөјүк шаир Молла Пәһлә Вағифә мұрачигәтлә јаздығы мәнзүм әсәрләриндә онун нәзәрини даима «балдыры чирмәкли», «јалын ајағлы» зәһмәткешләрә чевирмиш, она халғын тәк нәш'ә вә шадлығыны дејил, дәрәд вә мәнһәтнини дә көрмәји төвсијә етмишдир.

Әсәрләриндә халғын кәдәрини әкс едән Видади, классик шә'р нәвләрилә јанашы, гошмалар, гәзәл вә мұхәммәсләр, кәрајлылар да јазмышдыр.

Халғымыз һәмишә олдуғу кими, хусусилә инди М. В. Видади јарадычылығына јүксәк гижмәт верир. Онун:

Көнүл сәбрү гәрар етмәз,
Кедәр јар олмајан јердә.
Мәһәббәт пәјидар олмаз,
Вәфадар олмајан јердә.

дәрләмәсилә башлајан кәрајлысы вә башгалары дилләр әзбәридир.

«Азәрнәшр» јахынларда М. В. Видадинин «Сечилмиш әсәрләри» китабчасыны бурахмышдыр.

Китабчаја шаирин «Гатар-гатар олуб галыб һаваја», «Еј һәм-дәним, күл ки, кедәр чан дурмаз», «Ајлар, илләр һәсрәтини чәкәрдим», «Көнүл һәсрәт, чан мүнәзир, көз јолда» вә с. гошмалары; «Нәр сәһәр бад әсәр, аризи-чананә дәјәр», «Еј бәди-сәба, мәнән ол јара сәлам ејлә», «Вағифлә мұшаирә» вә с. гәзәл вә мұхәммәсләри дахил едилмишдир.

«ПЕРФОКАРТ ВӘ ОНДАН ИСТИФАДӘНИН САДӘ УСУЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА»

Һазырда педагожи тәдигатын һәллә етмәк үчүн ирәли сүрдүјү мәсәләләрдән бири дә ән'әнәви тәдрис усулларынын сәмәрләшдирилмәсиндир. Мәктәбдә кечилән фәиләрин тәдрисини сәмәрләшдирмәк үчүн ирәли сүрдү-мүш ики јол даһа чох диггәти чәлб едир: а) тәдрисдә техники вәсантдән истифада јолу, б) програмлашдырылмыш тә'лимни тәтбиғи јолу. Һәм про-

грамлашдырылмыш тә'лимни тәтбиғи, һәм дә ајры-ајры фәиләрин тәдри-синдә техники вәсантдән истифада ән'әнәви тәдрис усулларыны сәмәрләш-дирмәкдә вә мәнһисәмәнин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә бөјүк дидактик әһәмијјәт кәсб едир.

Мүәллиф Р. Әсәдовун Азәрбајжан ССР Маариф Назирлигинин тәд-рис-методика шә'бәси тәрәфиндән бурахылмыш «Перфокарт вә ондан истифада»нин садә усуллары һаггында» адлы методик китабчасында дәр-син сәмәрләшдирилмәси јолларындан бәһс олунур. Лакин һәмқи китабча-да тәдрис процесиндә техники вәсантдән истифада вә програмлашдырыл-мыш тә'лимни тәтбиғи методикасындан дејил, һәр ики мәсәлә илә билә-вәсантә әлағәдар олан бир имкандан—перфокартларын һазырланмасыны вә тәтбиғи усулларындан бәһс олунур.

Мүәллиф әсәс мәгсәдинә кечмәздән әввәл индијә гәдәр мәктәб тәчрү-бәсиндә мә'лум олан тәдрис усулларынын мўәллими дидактиканын бүтүн имканларындан истифада етмәјә тәһрик етмәдијини гејд едәрәк јазыр:

Е'тираф етмәлијик ки, ән'әнәви усулларын бу чәһәттән тәкмилләшмә-јә вә јени имканларла зәккиләшмәјә ештијачы вардыр.

Һаггында данышдығымыз перфокартлар да мә'лум ән'әнәви усуллары сәмәрләшдирән көмәкчи вәсантләрдән биридир.

Сонра мүәллиф әсәриндә перфокарт нәдир? суалыны изаһ едир вә перфокартлардан синифдә нечә истифада етмәјини усулларындан даны-шыр.

Нәтичә олараг мүәллиф, перфокартларын көмәји илә шакирдләрин ча-вабларынын нечә јохланылмасы үзәриндә дурур вә јазыр:

Шакирдләрин перфокартла вердији чаваблар ики јолла јохланыла би-ләр: а) бүтүн шакирдләрин чавабларынын доғру вә ја сәһв олдуғуну мўәл-лим өзү јохлајыр, б) һәр бир шакирд өз чавабынын доғрулуғуну вә ја сәһв олдуғуну өзү јохлајараг мўәјјән едир.

Сонра әсәрдә перфокартла чавабларын јохланмасы үсулунын әввәлчә үмуми шәкилдә, сонра да кәстәрилән јолларын һәр бири ајры-ајрылыгда нәзәрән кечирилир.

Методик вәсантин сонунда мүәллиф, чалышмалар, тапшырыглардан дә бәһс едир, сонра дедикләрини үмумиләшдирир, бир сыра конкрет нә-тичәләр чыхараг јазыр:

Бүтүн бунлар кәстәрир ки, республикамызын мәктәбләриндә перфо-картла ишләмәк үчүн конкрет тәдбирләр көрүлмәлидир. Перфокартла иш-ләмәк үсулуны биринчи нөвбәдә мўәллимләр мәнһисәмәлидирләр.

«ХАРИЧИ ДИЛ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТӘКРАРЫН ТӘШКИЛИ ВӘ АПАРЫЛМАСЫ»

Һазырда ССРИ халғлары илә дүнја халғлары арасында гаршылыгы вә гардашлыг мүнәсибәтләри кетдикчә даһа да артыр вә мөһкәмләнир, елм, техника сүр'әтлә инкишаф едир. Белә бир шәрәитдә харичи диллә-ри өјрәнмәјә олан ештијач күндән-күнә артыр. Белә бир вахтда харичи дилдән верилән тәдрис материалларынын мөһкәм вә дәриндән мәнһисәнил-мәси бөјүк әһәмијјәт кәсб едир: Одур ки, тә'лим заманы верилән програм-материалларынын шакирдләр тәрәфиндән әсәслы вә дәриндән мәнһисәнил-мәси вә дәрә кејфијјәтинин јүксәк олмасы ишиндә тәдрис материаллары-нын дүзүкүн тәкрат олунмасынын бөјүк әһәмијјәти вар.

Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијинин Мүәллимләри Тәкмиләшдирмә Институту тәрәфиндән бурахылмыш А. Таһировун китабчасынын мөвзусу «Харичи дил дәрсләриндә тәкрарын тәшкили вә апарылмасы»на һәср едилмишдир.

Мүәллиф көстәрир ки, газанылмыш билликләрин һамысыны узун мүддәт јадда сахламағ мүмкүн олмур, заман кечдикчә онлар ја гисмән, ја дө бүтүнликлә унутулур. Верилән сөз, ифадә вә гәјдаларын мөһкәм јадда галмасыны тәмин етмәк үчүн ән сынанылмыш васитәләрдән бири тәкрардыр. Педагогика вә методика елминдә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән бу мәсәләјә аз диггәт јетирилмиш, хусусән харичи дилләрин тәдриси просесиндә тәкрарын тәшкили вә апарылмасы мәсәләләри ишләнилмәмишдир. Бу харичи дил мүәллимләринин дәрсләрини дүзкүн гурмағ вә апармағларына аз да олса мане олмушдур.

Сонра мүәллиф әсәриндә тәкрарын әһәмијјәти, тәлим материалларынын тәкрарынын психоложи хусусијјәтләри, харичи дилдән апарылған тәкрарын нөвләри, о чүмләдән илк тәкрар вә ја тәдрис илнин әввалиндә апарылған тәкрар, чари тәкрар, үмумиләшдиричи тәкрар, тәдрис илнин сонунда апарылған јекун тәкрары, чалышмалар васитәси илә тәкрарын апарылмасы, техники васитәләрлә тәкрарын апарылмасы вә с. мәсәләләр үзәриндә дурур вә һәр бирини кениш изаһ едир.

Китабчанын сонунда мүәллиф, республикамызын мәктәпләриндә чалышған габагчыл харичи дил мүәллимләринин бу сәһәдәки иш тәчрүбәләриндән дә бәһс едир вә нүмунәләр кәтирир.

«ГАБИЛИЈЈӘТ, ӘМӘК, ИСТЕ'ДАД»

Әмәјин бачарығ вә габилитәтлә әлағәләндрилмәси проблемни аз ишләнилән сәһәдир, мүбәһисәлидир вә бир нечә чәһәтдән онун хусуси социоложи тәдгигата әһтијачы вардыр. Мүәллиф Ә. Хәлиловун «Кәчлик» нашријјаты тәрәфиндән јени бурахылмыш «Габилитәт, әмәк, исте'дад» адлы китабчасында әһмин мәсәләләр һағгында јығчам шәкилдә изаһат верилир. Мүәллиф јазыр:

Совет адамлары һәмишә өз гаршыларына үмуми, ичтиман әһәмијјәти олан бир мәғсәд, коммунизм гурмағ мәғсәди гәјмушлар. Бу үмуми мәғсәдин јолу бирдир. Һәр бир адамын бу үмуми јола кәлиши фәрдиндир, буна көрә дә һәр кәс өз фәрди һәјәт јолуну бу үмуми јола үзгүләшдирмәли, атдығы һәр бир аддымын, етдији һәр бир һәрәкәтин үмуми ишимизә нечә вә нә дәрәчәдә көмәк етмәсини нәзәрдән гачырмамалыдыр.

Сонра мүәллиф әмәк, тәһсил вә тәрбијә ишини тәдричән нечә тәшкил етмәкдән бәһс едир.

«КӘРИМ МҮӘЛЛИМ»

«Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән» серијасындан олан бу китабча белә адланыр:

«Кәрим мүәллим».

Кәрим мүәллим Имишли шәһәриндәки I нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллимләриндән биридир. О, сөзүн әсил мәнасында өз сәнәтини үрәкдән сеvir вә бүтүн руһи илә она бағлыдыр. Она көрә дә онун һәр бир дәрси шакирдләрин јүксәк фәаллығы сәвијјәсиндә кечир. Бунун үчүн о, өз

ишини габагчадан дәғиғ планлашдырыр, вахтдан сәмәрәли истифадә едир, һәр бир дәрсин мөвзусуна, мәғсәд вә вәзифәсинә мүвафиг үсул вә тәрәдән истифадә едир.

Кәрим мүәллим тәдрис етдији истәр дил вә истәрсә дә әдәбијјат дәрси, нечә дејәрләр сырф дил вә јахуд әдәбијјат дәрси чәрчивәсиндә, јени дәрслик материалнын гысача шәрһи, мөвчуд фактларын садаланыб изаһ едилмәси илә гуртармыр. Онун изаһ етдији дәрсләрдә халғымызын әмәксевәрлији, нәфәси, һәрарәти һәмишә дујулур. Белә ки, о, дәрсләриндә јери кәлдикчә халғымызын кечмишиндән, бу күнүндән, сабаһындан, әдәбијјат вә ичнәсәнәт нүмунәләриндән, зәрб-мәсәлләрдән, аталар сөзү нүмунәләриндән, көркәмли шәхсләрдән сөз-сөһбәт ачыр, шакирдләрин гәлбиндә совет вәтәнпәрвәрлији вә совет милли ифтихар һисси тәрбијәләндирир. Верилән билликләрин һәјәтилији вә зәурилији һағгында шакирдләрдә дәрһин инам јарадыр.

О, дәрәдә идеја-сијаси тәрбијәјә вә атеизм тәрбијәсинә дә чидди фикир верәрәк, коммунист әхлағынын ајры-ајры сифәтләрини шакирдләрә ашыламағ үчүн бәди әсәрләрдәки мүсбәт гәһрәманларын тәһлилиндән истифадә едир. Истәр дәрс заманы, истәрсә дә дәрскәнкәнар вахтларда шакирдләрә сөһбәти заманы онларын идеја-сијаси тәрбијәсинә хусуси фикир верир. О, шакирдләри «Инсан инсанын досту, јолдашы вә гардашыдыр» шүары әсасында тәрбијәләндирир. Онлары әдәбли вә нәзакәтли олмағ, өзүндән бөјүкләрә, гочалара һөрмәт руһунда тәрбијәләндирир.

Кәрим мүәллим мәктәбдә тәдрис просесини белә тәшкил етмәклә тәчрүбә илә нәзәрјјә арасында сых әлағә јарадыр, сәнаједә, кәнд тәсәррүфатында ишләмәк, али мәктәпләрдә охумағ үчүн һәртәрәfli инкишаф етмиш адамлар һазырламаға наил олур.

Педагожи ишини кәзәл устасы олан Кәрим мүәллим тәлим-тәрбијә ишиндә јүксәк мүвәффәғијјәт газандығы үчүн хәјли вахтдыр ки, икнилик-сиз ишләјир. Бунун үчүн о, габагчыл мәктәпләрин, јахшы мүәллимләрин иш тәчрүбәсини мүнтәзәм оларағ өјрәнир. О, дејир ки, педагожи елмдә бир чох үмуми вә әсас мәсәләләр вардыр ки, мүәллим бунлары билмәдән тәлими дүзкүн гурмағы бачармаз. Н. К. Крупскаја јазырды ки, билк һәјәтдә, дејүшдә силаһ лазым олан гәдәр лазымдыр. Мәһз бунун үчүндүр ки, Кәрим мүәллим һәр бир дәрсини әјани гурур, кечдији мөвзуну шакирдләрә әсасән синифдә өјрәтмәјә, мәннәмсәтмәјә чалышыр.

О, мәтбуаты, хусусилә педагожи мәтбуаты мүнтәзәм оларағ изләјир. Е'тираф едир ки, мәтбуат она чох шеј өјрәдир, гаршысына чыхан һәр бир чәтинлији арадан галдырмағда јахындан көмәк едир.

Кәрим мүәллим ејни заманда јахшы бир методистдир. О, истәр ишләдији мәктәбин мүәллимләринә, истәрсә дә гоншу мәктәпләрин мүәллимләринә даим өзүңи јолдашлығ көмәјини әсиркәмир.

Кәрим мүәллим һәмишә өз үзәриндә ишләјир. Кәрим мүәллим мәтбуат сәһифәләриндә дә мүвәффәғијјәтли чыхышлар едир. Онун 30-дан артығ елми-педагожи вә методик мөвзуда мәғаләси республикамызда чыхан мүхтәлиф гәзет вә журналларда дәрч олунмушдур.

О, «Мүрәккәб чүмләнин тәдриси методикасы» мөвзусунда јаздығы диссертасија ишини 1966-чы илдә мүвәффәғијјәтлә мүдафиә етмиш вә педагожи елмләр намызиди адыны алмышдыр.

Сон илләрдә Имишли рајон партија комитәсинә тәлиматчы вәзифәсинә ирәли чәкилән Кәрим мүәллим мәктәбә, мүәллимләрә јенә дә фәјдалы мәсләһәтләри илә көмәк едир.

Китабчаны «Маариф» нәшријјаты бурахмышдыр, мүәллифи Ә. Рәчә-бөвдур.

«АЗЭРИ ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ»

**МƏЧМУƏСИНДƏ 1968-чи ИЛДƏ
ДƏРЧ ОЛУНМУШ МƏГƏЛƏ ВƏ МАТЕРИАЛЛАР**

	№	Сəғ.
А. Алмэммədов — А. М. Горки	1	3
А. Абдуллајев — Шакирдлэрин шифаһи нитг мэдэнијјэтини инкишаф етдирэк	1, 2, 3	21, 3, 3
Н. Абдуллајев — Јазы илэ дүзкүн тэлэффүз арасындакы əлагəнин изаһына даир	2	42
Г. Аллаһвердијев — Əдэбијјат дэрслэриндэ шакирдлэрин нитг мэдэнијјэтини нечэ инкишаф етдирмэли	4	71
И. Бајрамов — Сајын тэдрисц һаггында	2	53
М. Бајрамов — Јазы ишлэринэ диггэти артыраг	2	62
А. Бабајев — Орта мэктəбдэ М. П. Вагифин һəјат вэ јарадычылығынын тэдрисц һаггында	4	3
М. Гијасбэјли — Сифət вэ зəрф мəsэлəсинэ даир бə'зи гејдлэр	1	71
Ə. Губатов — Јерли шивэ вэ ана дили тэдрисинин бə'зи мəsэлəлэри	2	29
С. Əһмədов — Шакирдлэрин нитгиндэки диалектизм, лэр вэ онларын мөһкэмлэнмэ сəбəблэри	1	57
Ч. Əһмədов — Əдэбијјат дэрслэриндэ бəдии тəһлил мəsэлəлэри	2	86
Ч. Əһмədов — Бəдии тəһлил заманы шакирдлэрдэ мұшаһидəчилик бачарығынын формалашмасы	4	77
Р. Əкбəрова — Шакирдлэрин нитг мэдэнијјэтини инкишаф етдирмэк мүнүм мəsэлəдир	2	25
Р. Əсədов — Грамматиканын тэдрисиндэ мəнтиги аилайышдан истифадэ етмэк һаггында	3	17
Ə. Əфəндизадэ — Суаллара чаваб	2, 3, 4	94, 91, 97
Б. Əһмədов — Азэри дили тəлиминин методларына даир	4	26
Ф. Əбдүррəһимов — Нүсхəтт тəлими һаггында	4	18
И. Зəрбалијев — Чүмлэнин һэмчинс вэ мұштəрэк үзвлэри һаггында	4	51
Ј. Јагубов — Əдэбијјат дэрслэриндэ шакирдлэрэ рус халгына вэ онун мэдэнијјэтинэ мһəббət һисси тэрбијэ етмэк тэчрүбэсиндэн	2	72
Ј. Ш. Кəримов — Изаһлы гираэт дэрслэриндэ шакирдлэрин лүғət еһтијатынын зəнкинлэшдирилмэсинэ даир	1	11

Н. Күнəшли — Биринчи синифдэ нағыл үзэриндэ иш	2	17
Н. Күнəшли — Азэри дили дэрслэринин мұхтəлиф мэрһэлэлэриндэ шакирдлэрин фəаллашдырылмасы	3	31
М. Маһмудов — Орта мэктəбин V синифиндэ Н. Кəнчəвинин «Султан Сəнчэр вэ гары» əсəринин тэдрисинэ даир	1	89
К. Микајылов — Ахшам мэктəблэриндэ шакирдлэрин азэри дили дэрслэриндэ фəаллашдырылмасы јоллары	3	39
Р. Мустафајева — Əдэбијјат дэрслэриндэ шакирдлэрин соснализм һуманизм тэрбијəsi	4	62
С. Рзајев — Иш фе'ллэри	1	37
С. Рзајев — Јердэјишмэ фе'ллэри	3	50
А. Сəмədов — В. И. Ленин əдэбијјатын тəлим-тэрбијэви əһмијјэти һаггында	2	68
З. Сəмədов — VIII синифдэ «Салур Газанын евини јағмаланмасы» бəјунун тэдрисц тэчрүбэсиндэн	2	81
Ш. Сəфəров — VIII—X синифлэрин əдэбијјат дэрслэриндэ шакирдлэрин сијаси-мəфкурэви тэрбијəsi һаггында	3	74
Н. Хəлилов — Исмин тэдрисиндэ əјани васитэлэрин тэтбиги үсуллары	1	45
Д. һачыјев — Тарихи драмларымызда һөкмдар вэ халг проблеми	1	81
Д. һачыјев — Һ. Чавиндин «Хəјјам» пјеси һаггында	3	63
М. һачыјев — Орта мэктəбдэ Сејид Əзим Ширвани əсəрлэринин дил чəһэтдэн өјрəнилмəsi	4	86
М. һəsəнов — Фе'ли сифət, фе'ли бағлама вэ мəsдэр тэркиблэринин тэдрисц һаггында	2	35
Ш. Шүкүров, Ш. Јусифли — Ј. Вəзир Чəмэнзəмин-линин јарадычылығында фанатизмин ифшасы	3	84
— Əдэбијјатдан факултəтив курс програмы	3	56
— Бу китаблары охумағы мəsлəһət билirik	1, 2, 3 4	103, 103, 102, 102

Редактор һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәзәбов** (редактор мұавини), **М. А. Асланов**, **Ә. Гарабағлы**, **Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов**.

Техн. редактор вә корректору **В. Авдејева**.

Чапа имзаланмыш 7/1-1969-чу ил. Форматы $60 \times 84^{1/16} = 3,5$ кағыз вәрәги, 6,51 чап вәрәги. ФГ-05011. Сифариш 5429.
Тираж 7580

Бақы, «Коммунист» нәршијатынын мөтбәәси.

25 ГЭП.

23

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 4

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1968